

המושב בעידן של תמורות - מגמות לעתיד

לביאה אפלבום ומיכאל סופר

המחלקה בגאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן

מטרת המאמר היא לבחון האם ובאילו תנאים יוכל המושב לשרוד כצורת יישוב ייחודית במציאות המשתנה. לצורך זה נבחנו התמורות שחלו במושב, בעיקר בעשורים האחרונים, תוך השוואה לתהליכים דומים בעולם המערבי. נמצא כי הן בעולם המערבי והן בישראל מתרחשת הבניה מחדש של מערך התעסוקה ושימושי הקרקע במרחב הכפרי, ועם זאת עדיין נשמר אופיו החקלאי. החקלאות עדיין מהווה מרכיב מרכזי בנוף הכפרי אך משקלה כמקור פרנסה יורד ברציפות, ואת מקומה תופסים עיסוקים מגוונים בכל ענפי הכלכלה. אל הכפר חודרים שימושי קרקע לא-חקלאיים מצד אחד ואוכלוסייה עירונית המעוניינת באורח חיים כפרי, אם כי לא חקלאי, מצד שני. תהליכים אלה הם תולדה של שילוב בין תמורות מבניות במגזר החקלאי, מדיניות משתנה של הממסד הממלכתי והחלטות מצטברות של משקי הבית החיים בכפר. כתוצאה מכך המושב נעשה יותר מגוון - פיסית, כלכלית וחברתית, אך במקביל גדלים הפערים הבין-אזוריים, הבין-יישוביים והפנים-יישוביים בתוכו. למגמות אלה יש השלכות בתחום הארגוני-מוניציפלי, בתחום הסביבתי וביחסי החליפין של המושב עם הסביבה העירונית.

מציאות זו מחייבת הערכה מחדשת של המדיניות הכלכלית, הקרקעית והמוניציפלית כלפי המושב, אשר מצד אחד תכיר בזכותו להתקיים כקהילה בת-קיימא הנותנת מענה לצרכים ולציפיות של תושביה, ומצד שני תכוון ותסדיר את ההתפתחות הבלתי-מבוקרת המתרחשת היום בשטח, בה נוטלים חלק יזמים ציבוריים ופרטיים כאחד. בפועל אין היום מדיניות ממלכתית ברורה ומוסכמת לגבי כיווני הפיתוח הרצויים של המושב, ושאלות רבות הנוגעות לעתידו נותרו לפי שעה ללא מענה. כתוצאה עלולים המושבים לאבד לא רק את צביונם ההיסטורי, אלא גם את כוח המשיכה שלהם ואת יכולתם לשרוד כיישובים הנושאים את עצמם.

מלות מפתח: מושב עובדים, תמורות, חקלאות, גיוון, אוכלוסייה כפרית.

מבוא

נדליין וארגונים חברתיים וירוקים, נתמך על-ידי תהליכים ארוכי טווח, המאפיינים אזורים כפריים בכל הארצות המפותחות, וגורמים להקטנת משקלה של החקלאות כצרכנית של משאבי כוח האדם, הקרקע והמים במרחב הכפרי. תהליכים אלה מעלים את שאלת השימושים החלופיים במשאבים המתפנים ומכאן את שאלת צביונו העתידי של הכפר. האם משאבי הכפר, ובעיקר משאבי הקרקע שלו, יועברו לשימושים עירוניים מובהקים, או לחלופין לשימושים "ירוקים", והקהילה הכפרית תאבד את צביונה הייחודי? או שמא יש מקום להבניה מחדש של המרחב הכפרי כמרחב מובדל בעל סימני היכר משלו, גם אם הם אינם זהים למאפייני העבר? עד כה מדינת ישראל לא הגיעה לכלל הכרעה בנושאים אלה, ועל כן המציאות המתפתחת בשטח מבטאת מצד אחד את הפעילות המצטברת של יישובים כפריים ושל משקי בית יחידים בתוכם המתמודדים עם תנאי הסביבה המשתנים, ומצד אחר את תוצאותיהן של החלטות נקודתיות המתקבלות מעת

ההתיישבות הכפרית בישראל נמצאת מזה יותר מעשור שנים במוקד של דיון ציבורי, העוסק בדמותו העתידית של הכפר ובגורל המשאבים שניתנו למגזר הכפרי על-ידי המוסדות הלאומיים ועל-ידי המדינה, בעיקר לשימושים חקלאיים. דיון זה התרחב והתעצם בעקבות המשבר הכספי של ההתיישבות שתחילתו במחצית שנות ה-80, והנסיונות לפתור אותו באמצעות החזרת משאבי קרקע לידי המדינה, ונמשך בתקופת העלייה מארצות חבר העמים עם הביקוש המואץ לקרקע ותכניות המתאר הארציות 31 ו-35, ועדיין לא תם.

המשבר הכספי, יחד עם הסרת המנגנונים המוסדיים שהגנו על הכפר ועל החקלאות וערעור מעמדן הפוליטי של תנועות ההתיישבות שתמכו בהם, אפשרו לקבוצות חדשות להתחרות עם היישובים הכפריים על משאבי המרחב הכפרי. הביקוש מצד קבוצות אלה, כגון רשויות מקומיות עירוניות, יזמי

חברתיים-כלכליים ופוליטיים רחבים יותר, ברמה הלאומית ואף הגלובלית, העלו את הכפר אל מוקד הדיון המרחבי-כלכלי במדינות אלה. המשבר בחקלאות, עליית המודעות לחשיבות של שימור הסביבה והביקוש הגובר למגורים ופעילויות פנאי במרחב הכפרי חיבו את מדינות המערב לבחון מחדש את מדיניותן כלפי החקלאות והכפר והזיקה ביניהם. מדיניות זאת, שעוצבה לאחר מלחמת העולם השנייה, התבטאה בתמיכה נרחבת במגזר החקלאי במטרה ליעל את הייצור ולהגדיל את התפוקה. בפרספקטיבה היסטורית ניתן לטעון כי מדיניות זאת תרמה להקטנת מספרם של החקלאים הפעילים, משום שההתייעלות הגוברת והגידול המואץ בתפוקה החקלאית גרמו לירידת המחירים ולהרעה מתמשכת בתנאי הסחר, צמצמו את הרווחיות והגבירו את הצורך בניצול יתרונות לגודל באמצעות ריכוז משאבים והגדלת יחידות המשק. במקביל גדל נטל התמיכה בחקלאות על משלם המסים, מאחר שגובה התמיכה הממשלתית התבסס בעיקר על היקף התפוקה (Pierce 1993; Winter 1996). בה בעת גברה גם המודעות לחשיבות של שימור הסביבה, שהעלתה לסדר היום הציבורי את קיומן והשלכותיהן של "העלויות החיצוניות" הנובעות מהתייעלות הייצור החקלאי, שביטוין המעשי הוא התעצמותם של המפגעים הסביבתיים. כתוצאה מכך נתבעו החקלאים להקטין את השימוש בחומרים מזהמים ולהוריד את אינטנסיביות הייצור. בנוסף לכך הופיעו, בעיקר משנות השבעים של המאה ה-20, ביקושים חדשים למשאבי הכפר, הן למגורים, הן לפעילויות כלכליות לא-חקלאיות והן למטרות פנאי ונופש.

על רקע זה חלו בשנים האחרונות שינויים משמעותיים במדיניות הממשלות, בעיקר באיחוד האירופי, כלפי החקלאות והכפר. שינויים אלה מכוונים לצמצום היקף הייצור בענפים המסורתיים והם מתבטאים בהורדת התמיכה במחיר המובטח לחקלאים, בשינוי מדיניות המכסות, בהקטנת הסובסידיות לחקלאות, ובעידוד של שיטות ייצור ידידותיות לסביבה (Illbery et al. 1996). המדיניות החדשה מלווה בתמריצים המיועדים בין היתר לעודד מעבר לייצור אקסטנסיבי, השם את הדגש על איכות המוצרים ולא על כמותם, הקטנה של השטח המעובד על-ידי הוברה או הסבה לשימושים "סביבתיים",

לעת על-ידי גופים ממלכתיים, ארגונים ויזמים בעלי עניין במרחב הכפרי.

מאמר זה מתמקד בצורת יישוב אחת, מושב העובדים, הן משום שזוהי צורת היישוב הנפוצה ביותר במרחב הכפרי בישראל, והן משום שהיא מזוהה יותר מכל צורת יישוב אחרת עם החקלאות. המאמר בוחן את התמורות שחלו במושב, בעיקר בשני העשורים האחרונים, ואת אופן ההתמודדות שלו עם הסביבה המשתנה, הכלכלית והמוסדת, ומצביע על כיווני התפתחות אפשריים לעתיד. הנחת היסוד המשמשת כנקודת מוצא למאמר היא כי למושב יש זכות קיום גם בעתיד, אם כבסיס להמשך קיומה והתפתחותה של החקלאות בישראל ואם כקהילה בעלת אופי ייחודי, הנותנת מענה לביקושים של הציבור בתחום המגורים, התעסוקה ופעילות הפנאי. יחד עם זאת אין ספק כי יכולתו של המושב לשרוד כמערכת יישובית מתפקדת ובת-קיימא מותנה בהרחבת התשתית הכלכלית של תושביו באמצעות תעסוקות לא חקלאיות מסוגים שונים, ובזמינות של שירותים ציבוריים ואחרים ברמה ההולמת את צרכי התושבים וציפיותיהם.

למאמר שלושה חלקים. תחילה יוצג הרקע הכללי לתמורות המתרחשות במרחב הכפרי, בעולם המערבי בכלל ובישראל בפרט, כאשר הדגש הוא על התמורות במגזר החקלאי וביטוין במבנה התעסוקה של משק הבית החקלאי מחד גיסא ובהרכב האוכלוסייה הכפרית מאידך גיסא. לאחר מכן יתמקד הדיון במושב ובתמורות שחלו בו, הן מן ההיבט של הפעילות החקלאית והן מן ההיבט של הקהילה, ובהשפעתן על מבנה התעסוקה והתשתית הכלכלית, על העיצוב הפיסי ואיכות הסביבה, על הארגון הפנימי, על יחסי החליפין של המושב עם הסביבה החיצונית ועל השונות המרחבית בין מושבים המצויים באזורים שונים. על רקע זה תיבחן בסיכום משמעותם של תהליכים אלה לגבי דמותו העתידית של המושב בפרט ושל המגזר הכפרי בישראל בכלל.

רקע כללי - תמורות במרחב הכפרי בעולם המערבי

תמורות במבנה הכלכלי של הכפר

התמורות הרב-ממדיות המתרחשות במרחב הכפרי במדינות המערב המפותחות וזיקתן לתהליכים

מסחר, מפעלי תעשייה, עסקים קטנים ועוד, אשר חלקם מבטא מעבר משימוש יצרני של הקרקע לשימוש צרכני, ואשר מצביעים על כיווני הפיתוח העתידיים של המרחב.

על התפוצה הרחבה של ריבוי התעסוקות מעיד מחקר שנערך בסוף שנות ה-80 של המאה הקודמת ב-24 אזורים בקהילה האירופית (Brun & Fuller 1991), בו נמצא כי ביותר מ-60 אחוזים של משקי הבית בחקלאות המשפחתית היה לפחות בן משפחה אחד שעסק בעבודה לא-חקלאית, במשק או מחוצה לו. מעורבותם של בעלי המשקים הגברים בפעילות נוספת הייתה גבוהה יותר מזו של הנשים. רק ברבע מהמשקים הייתה לאשה תעסוקה נוספת לעומת כ-40 אחוז מן המשקים בהם עסקו הגברים בפעילות לא-חקלאית (Gasson & Winter 1992). בנוורווגיה נמצא כי הגברים נוטים להפעיל עסק נוסף במשק ואילו הנשים עובדות בשכר מחוץ למשק המשפחתי (Eikeland & Lie 1999; Jervell 1999). בניו-זילנד נמצא כי עד 60% מהמשקים החקלאיים, במיוחד אלה העוסקים בגידול דגנים או מטעי תפוחים, מתבססים על הכנסה נוספת ממקורות לא חקלאיים (Le Heron et al. 1994), כאשר אחד הגורמים המרכזיים לתופעה זו הוא המשבר שהתרחש במחצית שנות ה-80 בכלכלת ניו-זילנד בכלל ובמגזר החקלאי בפרט (Coombs & Campbell 1996). התופעה קיימת גם במזרח אירופה, כאשר ברומניה, לדוגמה, מרבית משקי הבית החקלאיים נתמכים בתקופת המעבר מן המשק הקולקטיבי בתעסוקות לא-חקלאיות (Sofer & Bordanc 1998). במדינות רבות התעסוקה הנוספת היא בתחום התיירות, כמו הספקת שירותי לינה והסעדה במשק החקלאי, ושירותים לספורט החורף (Campagne et al. 1990).

התוצאה של תהליכים אלה היא הבנייה מחדש של כוח העבודה ושל שימושי הקרקע בכפר, המתבטאת במעבר של חלק ממשקי הבית מתעסוקה בחקלאות לתעסוקות במגזרי השירותים, המסחר והתעשייה, ובצמצום שליטתם של החקלאים על משאבי הקרקע של הכפר. אולם בניגוד לעבר, כאשר המעבר לעיסוקים לא-חקלאיים היה מלווה בנטישת הכפר ובהגירה למוקדי התעסוקה בערים, השיפור בתנאי התחבורה מאפשר היום לתושבי הכפר לשנות את

גיוון הבסיס הכלכלי של משקי הבית החקלאיים - הן באמצעות גידולים חקלאיים חדשים והן באמצעות מעבר לעיסוקים לא-חקלאיים, ופרישה של בעלי משקים מפעילות חקלאית (McDonald 1998; Ilbery & Bowler 1998; Potter 1996).

התמורות במדיניות הממשלתית מחייבות את משקי הבית החקלאיים להתאים את דפוסי הפעילות שלהם לשינוי בתנאי הייצור, כאשר בעיקרון עומדות בפניהם שלוש אסטרטגיות אפשריות: האחת היא המשך הפעילות החקלאית תוך העצמת הייצור וגיוונו באמצעות הכנסה של ענפים חדשים. השנייה היא גיוון מקורות ההכנסה על ידי הפניית חלק ממשאבי המשפחה לתעסוקות לא-חקלאיות במשק או מחוצה לו. השלישית היא הקטנה של השטח המעובד והתפוקה הכוללת, לעתים עד לרמה נמוכה ההופכת את הפעילות המשקית לתחביב בלבד (Ilbery & Bowler 1998). הבחירה באחת משתי האסטרטגיות הראשונות - ההתמחות בחקלאות וריבוי מקורות ההכנסה במסגרת משק הבית החקלאי - מבטאת את רצונם של משקי הבית לשרוד כיצרנים חקלאיים, גם אם המשמעות היא שילוב של פעילות חקלאית עם פרולטריוזיה של חלק מכוח העבודה המשפחתי (Sofer 2001).

למעשה ניתן לטעון כי המשך קיומם של משקי בית חקלאיים, הן קטנים והן גדולים ומתמחים, מותנה בנכונותם לאמץ חלוקה פנימית של כוח העבודה המשפחתי בין החקלאות המסחרית לבין שוק העבודה החיצוני לחקלאות (Marsden 1990). ואכן מאז ראשית שנות ה-70 של המאה ה-20 תופעת ריבוי התעסוקות כאסטרטגיה כלכלית של משקי בית חקלאיים תופסת תאוצה ברוב ארצות המערב, והיא מתבטאת מצד אחד ביוממות של עובדים אל מוקדי תעסוקה עירוניים ומצד אחר בפיתוח עיסוקים לא חקלאיים בתחומי המשק החקלאי או הכפר. הפיתוח הלא-חקלאי בתוך המשק מתאפשר בין השאר בשל השיפור בחיבוריות לשווקים ובנגישות אל מקורות חומרי הגלם, ובשל העלויות הנמוכות של שימוש בשטח ובמבנים המתפנים מן הייצור החקלאי (Gasson 1988; Ilbery 1991; Short 1995). כתוצאה מכך מופיעים במרחב הכפרי שימושי קרקע חדשים, כמו מתקני תיירות ונופש, מרכזי

1. הקטנת התשומות התעשייתיות, במטרה למזער את הזיהום הסביבתי שנגרם על-ידי החקלאות בשנים האחרונות.

2. היפוך המגמה של ריכוז הייצור בידי מספר מועט של משקים גדולים ופיצולו ליחידות משק קטנות יותר.

3. מעבר מהתמחות ענפית במשק היחיד למגוון של פעילויות כלכליות, בתחום החקלאות או בתחומים אחרים, המאפשרות לחקלאי להרחיב את מקורות הפרנסה שלו במסגרת המשק וליצור מגוון גדול יותר של שימושי קרקע (Ilbery & Bowler 1998).

שלושת ממדי השינוי שתוארו לעיל תואמים במידה רבה את קווי המדיניות החקלאית החדשה, אך כפי שמתברר לא כולם באים לידי ביטוי בשטח. בעיקר לא ניכרים סימנים לביזור הייצור החקלאי, ותהליך ריכוז המשאבים והתפוקה בידי מספר קטן של חקלאים עדיין נמשך. לעומת זאת ניכרת בקרב החקלאים נכונות גוברת לעבור לגידולים ייחודיים ולפתח חקלאות אקולוגית, במיוחד אם מדובר במוצרי איכות המניבים תמורה גבוהה, אם כי מגמה זו היא עדיין שולית. למעשה רק התהליך של גיוון הפעילות הכלכלית מתבטא בצורה בולטת בשטח. משום כך יש המערערים על תפיסת העידן החדש כביטוי של מהפך במבנה המגזר החקלאי, הסבורים כי תהליכי השינוי הם יותר מורכבים, ולא ניתן להסביר אותם בגישות פשטניות וחד-ממדיות (Evans et al. 2002). כנגד הגישה הבתר-יצרנית מוצעת גישה אינטגרטיבית, לפיה החקלאות, על אף משקלה הפוחת בתעסוקת התושבים, היא עדיין מרכיב מרכזי של כלכלת המרחב הכפרי, ועל כן השינויים העיקריים המתרחשים בהווה משקפים מגמה של התרחבות התשתית הכלכלית הכפרית באמצעות גיוון סוגי הפעילות, הן בענפים יצרניים והן בענפים צרכניים, על בסיס הפעילות היצרנית החקלאית (Marsden et al. 2002).

תמורות באוכלוסייה הכפרית

בעשורים האחרונים חלים במרחב הכפרי גם שינויים דמוגרפיים וחברתיים, הנובעים ממגמות חדשות

דפוסי התעסוקה שלהם מבלי להעתיק את מקום מגוריהם, אם באמצעות יוממות אל העיר ואם באמצעות תעסוקה במפעלי התעשייה, בעסקים ובשירותי הנופש והפנאי שהתפתחו בתחומי המרחב הכפרי. מגמות אלה משנות את יחסי החליפין בין הכפר לבין העיר, כאשר הביקוש העירוני כבר אינו מתמצה במוצרים החקלאיים של הכפר, אלא גם במוצרים ושירותים אחרים, ובעיקר בשירותי הפנאי ואיכות החיים שהכפר יכול להציע לתושבי העיר, וגם בכוח העבודה של תושבי הכפר.

התמורות במבנה התעסוקה אינן אחידות לגבי כל המרחב הכפרי. ניתן להבחין בין אזורים כפריים המתמודדים בהצלחה עם המציאות המשתנה וזוכים בשל כך לצמיחה כלכלית וחברתית, לבין אזורים הנותרים מאחור, ללא שינוי משמעותי בתשתית הכלכלית שלהם, או אפילו מדרדרים (Lewis 1998; Bryden & Bollman 2000). הפערים הבין-אזוריים מיוחסים בין השאר למרחק ממוקדי תעסוקה עירוניים, המציעים הזדמנויות כלכליות חיצוניות למשק החקלאי מצד אחד, ושוק רחב לשירותי הפנאי והנופש של הכפר מן הצד האחר (Ilbery et al. 1996; Sofer 2001). יחד עם זאת מצטברות הוכחות לא מעטות לכך שישנם גורמים נוספים, מלבד המיקום במרחב הלאומי, המסבירים את ההבדלים בדפוסי ההתפתחות והצמיחה של אזורים ויישובים שונים, ובהם יתרונות סביבתיים ונופיים המושכים מהגרים ומבקרים, כושר מנהיגות ויזמות מקומית (Bryden & Bollman 2000).

ניסיונות לפענח את התמורות המתרחשות במרחב הכפרי הביאו חלק מן החוקרים העוסקים בנושא לדעה כי יש לראות בשני העשורים האחרונים את ראשיתו של עידן חדש במרחב הכפרי, העידן הבתר-יצרני (post-productivist). עידן זה מאופיין לדעתם בתפיסה חדשה של המרחב הכפרי כספק של שירותי פנאי וסביבה לאוכלוסייה העירונית, ולא כדווקא כספק של מוצרים חקלאיים ואחרים. המעבר לעידן הבתר-יצרני אמור להתבטא, על-פי תפיסה זו, בהיפוך המגמות המרכזיות שאפיינו את העידן היצרני וניתן להבחין בו שלושה ממדים עיקריים של שינוי:

מסקנות שונות. אין ספק כי התושבים החדשים תורמים לגידול האוכלוסייה וברוב המקרים גם לשיפור המאזן הדמוגרפי ולהתחדשות הקהילה (אוון 2002). עם זאת לא ברור עדיין אם מגמה זאת היא אכן ארוכת טווח, שכן ישנם מחקרים המצביעים על עזיבת בני הדור השני גם בקרב המהגרים החדשים (Stockdale et al. 2000). יתרה מכך, בתנאים מסוימים התושבים החדשים מתחרים עם בני המקום בשוק המגורים, ולעתים דוחקים אותם החוצה בגלל עליות מחירי הנדל"ן (Furusest 1998).

תרומתם של המהגרים למערכת השירותים, לתשתית הכלכלית ולארגון הפנימי של הקהילה הקולטת שנויה גם היא במחלוקת. מצד אחד נמצא כי האוכלוסייה החדשה מעלה את הביקושים לשירותים אישיים וציבוריים ומאפשרת בכך את קיומם של שירותים אשר ללא הביקוש המתחדש היו נעלמים. מהצד האחר נמצא כי מאחר שרוב התושבים החדשים יוממים לעבודתם בעיר, הם גם נוטים לצרוך בעיר את מרבית השירותים הדרושים להם והשפעתם על רמת השירותים בכפר שולית. גם ביחס ליצירת מקומות עבודה חדשים נמצא במקרים מסוימים שתרומת המהגרים מועטת כי רובם ממשיכים לעבוד מחוץ לכפר, ובמקרים אחרים נמצא כי יש ביניהם יזמים המעתיקים את עסקיהם אל הכפר או מקימים בו עסקים חדשים, ומסייעים בכך להרחבת התשתית הכלכלית וליצירת מקומות עבודה נוספים גם לתושבים הוותיקים (Robinson 1990; Stockdale et al. 2000).

גם בהיבט החברתי והפוליטי ישנם ממצאים שונים. ישנם מחקרים המצביעים על התפתחות של קונפליקטים בין תושבים ותיקים וחדשים הנובעים מסיבות שונות. לעתים הפער המעמדי והכלכלי, המתבטא גם באיכות המגורים של שתי הקבוצות, הוא המקור לחיכוכים ביניהן. לעתים הגורם הוא תחרות על נכסי נדל"ן או מקומות עבודה. ישנם מקרים בהם התושבים החדשים משתלטים על ניהול הקהילה ומנסים בדרך זו להשפיע על כיווני התפתחותה לעתיד, לא תמיד בכיוון הרצוי לתושבים הוותיקים (Robinson 1990). עם זאת ישנם גם מחקרים המצביעים על תהליכי הסתגלות הדדיים העשויים להביא בסופו של דבר לשיתוף פעולה בין

בהגירה הפנימית. עד שנות השבעים של המאה ה-20 היה כיוון ההגירה המרכזי מן הכפר אל העיר, בעיקר בשל הקטנת הביקוש לעובדים בחקלאות והתפתחותן של הזדמנויות תעסוקה ואפשרויות קידום יותר אטרקטיביות בעיר (Robinson 1990; Lewis 1998). בין העוזבים היה משקל יתר לצעירים ולבעלי מיומנויות מקצועיות שיכלו להתמודד בהצלחה בשוק העבודה העירוני, וכתוצאה מכך נוצר חוסר איזון דמוגרפי באוכלוסייה הכפרית ומחסור בעובדים בעלי כישורים גבוהים. מסיבה זו נמנעו יזמים מלהקים מפעלים ועסקים הצורכים כוח אדם מיומן, ושיעורי האבטלה באזורים כפריים רבים עלו (Beteille 1994). לכך נלוותה פגיעה בבסיס השירותים המקומיים עקב כושר הנשיאה הנמוך של האוכלוסייה המתבגרת והקטנת בסיס המס לרשויות המקומיות. סגירה של שירותים ציבוריים ופרטיים בכפרים קטנים הפכה לתופעה נפוצה, שחייבה את התושבים להגיע למוקדי שירות מרכזיים למרות קשיי נגישות (Lonsdale & Enyedi 1984; Huillet 2000; Stockdale 1993; Stockdale et al. 1991).

מאז שנות השבעים התהפכה מגמת ההגירה והכפר נעשה יעד מושך לאוכלוסייה עירונית, שרצתה לשפר את תנאי המגורים ולעתים גם לשנות את אורח החיים שלה (Beale 1975; Champion 1989; Lewis 1998). התמורות בתשתית הכלכלית, יחד עם שיפור תנאי החיים והתחבורה במרחב הכפרי, סייעו לקבוצות אוכלוסייה שונות לממש את שאיפותיהן למגורים בכפר. על אלה נמנים גמלאים שפרשו ממעגל העבודה (Beale 1978) ורוכשי בית שני בכפר (Robinson 1990) אך התנועה העיקרית היא של משקי בית עם ילדים, שראשיהם שייכים למעמד הבינוני-גבוה, משכילים ובעלי מקצועות הצווארון הלבן (Pahl 1965). יחד עם זאת לא כל האזורים הכפריים מושכים אוכלוסייה באותה מידה. מרבית המהגרים אל הכפר פונים אל יישובים הנמצאים בטווחי יוממות ממוקדי תעסוקה עירוניים, אולם מיעוט מסוים מגיע גם לאזורים מרוחקים, בעיקר כאלה הנהנים מיתרונות נופיים וסביבתיים (Dahms 1999; Dahms & McComb 1995).

השפעתה של האוכלוסייה החדשה על הקהילות הכפריות נבדקה במחקרים רבים, מהם עולות

1950-1998 פי 16, אולם ערך התוצר במחירים קבועים ירד מאז 1980 (כהנוביץ ואחרים 1999).

מדד תנאי הסחר, המבטא את השינוי היחסי בין מחירי התפוקות ומחירי התשומות בחקלאות, ירד מערך של 100 בשנת 1986 ל-68 בשנת 2001, כאשר קצב הירידה עמד על 4.2% בשנת 1999 ו-6% בשנת 2000. בשנת 2001 הסתמנה התייצבות ושיעור ההרעה (0.3%) היה מתון יחסית (משרד החקלאות, 2002).

מדד ההכנסה הנובעת מחקלאות ירד מערך של 100 בשנת 1986 לערך של 73.7 בשנת 2001 (משרד החקלאות 2002).

היקף השטח המעובד ירד מ-3.7 מיליון דונם בשנת 1985/6 ל-3.3 מיליון דונם בשנת 2000. שיעור השטח המושקע ירד מ-65 אחוז בקירוב ל-56 אחוז (למ"ס, 2002). המושבים עיבדו בשנת 1999 קצת פחות משליש מהשטח המעובד, מחציתו בגידולי שדה (משרד החקלאות, 2002).

איור 1 מצביע על מגמת העלייה בפריון הענפי לעומת הירידה המתמשכת בכמה אינדיקטורים מרכזיים של החקלאות: תנאי הסחר, ההכנסה הנובעת מתעסוקה בחקלאות ומספר המועסקים העצמאיים. תהליכים אלה מבטאים את השפעת ההתייעלות על הגידול המואץ בתוצר, העולה על קצב הגידול בביקוש המקומי, ומכאן על הירידה המתמשכת במחירים הריאליים של מוצרי החקלאות (כסלו וקסין 1998), ועל הקטנת הרווחיות, המתבטאת גם בהכנסתם של משקי הבית מפעילות חקלאית.

להקטנת הרווחיות וההכנסה הנובעת מן התעסוקה בחקלאות הייתה השפעה מכרעת על הרצון ועל היכולת של חקלאים עצמאיים להמשיך לעסוק בחקלאות. מספר המועסקים העצמאיים בחקלאות יורד בהתמדה מאז שנות ה-60 (כסלו וקסין 1998), ובין השנים 1980-2000 הוא קטן כדי מחצית (איור 1). הירידה במספר הכולל של המועסקים בחקלאות בישראל הייתה מתונה יותר, מ-90,000 בשנת 1980 ל-75,000 בשנת 2000 (משרד החקלאות 2001), והיא מבטאת שימוש גובר בשכירים, בעיקר על בסיס כוח עבודה זר, תחילה מהרשות הפלסטינית ולאחר מכן

שתי הקבוצות. ייתכן כי מקורם של הממצאים השונים טמון בעצמת ההבדלים החברתיים והכלכליים בין שתי הקבוצות ובמידת הנכונות הראשונית של התושבים החדשים להשתלב בקהילה אליה הם מצטרפים (Buller & Hoggart 1994).

לאוכלוסייה החדשה יש אפוא תפקיד מרכזי במסגרת ההבניה מחדש של הכפר. אין ספק כי קליטתם של תושבים עירוניים משנה את פני הכפר מכל זווית ראייה - כלכלית, חברתית, פיסית ופוליטית. התמורות בהרכב האוכלוסייה הכפרית ומאפייניה, יחד עם התמורות בחקלאות ובתשתית הכלכלית של האוכלוסייה הוותיקה שתוארו לעיל, הן הבסיס לדיון בשאלות שבהן עוסק מאמר זה: האם ניתן לזהות תהליכים דומים גם במושבי? מהו הצביון המתפתח במושבי לאור המגמות המתרחשות בו היום? האם רצוי וניתן לנקוט במדיניות מכוונת שתאפשר למושבי לשרוד כמערכת יישובית מתפקדת ובת קיימא וגם לשמור על צביון ייחודי?

תמורות בחקלאות ובמרחב הכפרי בישראל

תמורות במגזר החקלאי ובתשתית הכלכלית של הכפר

מאז הקמתה של ההתיישבות הכפרית המתוכננת בישראל שימשה החקלאות כבסיס הכלכלי ומקור ההכנסה העיקרי של תושבי הכפר. בדומה לתהליכים שהתרחשו במרבית המדינות המפותחות, גם בישראל מאבדת החקלאות מחשיבותה במשק הלאומי בכלל ובמרחב הכפרי בפרט, אם כי קצב השינויים ומשך הזמן הקצר יחסית בו הם מתרחשים הם ייחודיים, בעיקר בשל המבנה המוסדי של החקלאות והכפר בישראל.

בשני העשורים האחרונים (1980-2001) ירד חלקה של החקלאות בתוצר הלאומי הגולמי מ-4.8 ל-1.6 אחוזים. המגמות המרכזיות בענף היו כלהלן:

- הפריון הענפי עלה פי שניים ויותר מאז מחצית שנות ה-80, ובמונחים השוואתיים הוא אף גבוה יותר מאשר במספר ענפי כלכלה אחרים (משרד החקלאות, 2002).
- סך כל התוצר במונחים כמותיים עלה בשנים

שנה	עצמאיים	הכנסה נובעת	תנאי סחר	פיריון כולל
1986	100	100	100	100
1987	100	105	95	105
1988	100	110	90	100
1989	100	115	85	95
1990	100	145	80	90
1991	100	150	75	85
1992	100	165	70	80
1993	100	160	70	80
1994	100	165	70	85
1995	100	185	65	85
1996	100	195	60	80
1997	100	190	60	80
1998	100	200	55	85
1999	100	190	50	80
2000	100	205	50	75
2001	100	220	45	75

איור 1: אינדיקטורים נבחרים של המגזר החקלאי, מקור: משרד החקלאות (2002).

שבחרו בהרחבת המשק החקלאי כבסיס עיקרי לפרנסתם. לעומת זאת עוברים רבים מתושבי הכפר לעיסוקים מגוונים אחרים, כאשר חלקם משלב עיסוקים אלה עם פעילות חקלאית וחלקם נטשו את החקלאות לטובת פעילות לא-חקלאית בתחומי הכפר או מחוץ לו. התמורות בתעסוקה באות לידי ביטוי גם בהיקף הפוחת של השטח המעובד בכלל ושל השטח המושקה בפרט, ובהסבה של שטחים חקלאיים לשימושים אחרים. כתוצאה מתהליכים אלה נעלמת הזהות ההיסטורית שבין הכפר לחקלאות, אם כי החקלאות עדיין תופסת מקום חשוב בכלכלת הכפר ובשימושי הקרקע שלו.

תמורות באוכלוסיית המרחב הכפרי

בדומה למגמות המאפיינות ארצות אחרות בעולם המערבי, משקלה של האוכלוסייה הכפרית בכלל האוכלוסייה בישראל נמצא בירידה מתמדת, אולם במונחים מוחלטים מספרם של תושבי הכפר גדל כל הזמן (טבלה 1). תוך 40 שנה (1961-2001) ירד חלקה של האוכלוסייה הכפרית בכלל אוכלוסיית ישראל מ-15.7% ל-8.4% בלבד, אבל מספר תושבי הכפר גדל ב-60% בקירוב. מגמה דומה ניכרת במגזר המושבי, שחלקו בכלל האוכלוסייה ירד מ-5.5% ל-3%, אבל אוכלוסייתו גדלה ב-63%.

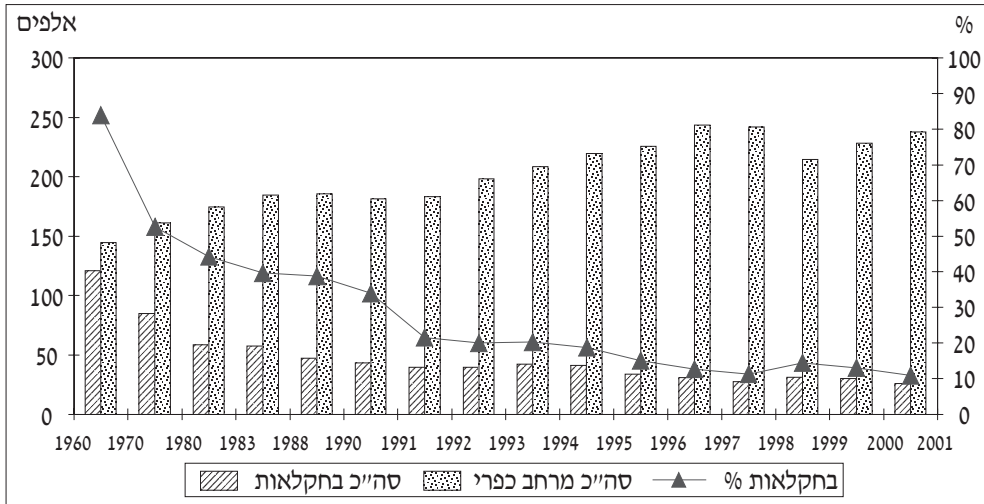
עד סוף שנות השמונים גדלה האוכלוסייה הכפרית בעיקר כתוצאה מתהליך מכוון ומתוכנן של הקמת

ממדינות דרום-מזרח אסיה. מגמה זו אפשרה לחקלאים הפעילים להקטין את עלות תשומות העבודה כחלק מסך כל עלויות הייצור.

השינוי במספר המועסקים בחקלאות ובהרכבם הוא בעל משמעות רבה ביותר עבור המרחב הכפרי. איור 2 מציג את המגמות במרחב הכפרי מאז 1960, כאשר המגמה הבולטת היא הירידה בשיעור המועסקים בחקלאות מסך כל המועסקים במרחב הכפרי, מ-80% ויותר בשנת 1960 ל-34% בשנת 1980 ול-11% בלבד בשנת 2001. את מקום החקלאות כענפים מובילים תופסים היום השירותים הציבוריים והתעשייה. מאז 1965 הירידה בשיעור המועסקים בחקלאות במושבים הייתה מהירה יותר מאשר בקיבוצים ובמשק הלאומי כולו (למ"ס, שנים שונות).

במקביל לירידה במספר החקלאים והמועסקים בענף עולה התפוקה החקלאית הממוצעת ליחידת משק פעילה. בין השנים 1971-1995 עלתה התפוקה למשק פעיל פי 3.4 (כהנוביץ ואחרים 1999). נתונים אלה מצביעים על מגמה של התרכזות הייצור בידי מספר קטן והולך של משקים גדולים וגדלים, בדומה לתהליכים שנצפו בארצות המערב המפותחות.

מן הנאמר לעיל ניתן להסיק כי במרחב הכפרי בישראל מתרחש תהליך הבניה מחדש של התשתית הכלכלית. הפעילות החקלאית מתרכזת ביחידות ייצור גדולות המנוהלות על-ידי מיעוט של חקלאים

איור 2: מגמות בתעסוקה ביישובים הכפריים, מקור: משרד החקלאות (2002).

טבלה 1: אוכלוסיית המרחב הכפרי לפי צורות יישוב 1961-2001

2001	1995	1989	1983	1972	1961	אוכלוסייה
6508.8	5612.3	4559.6	4037.7	3147.6	2179.4	אוכלוסיית ישראל
544.7	510.4	455.9	421.6	358.5	341.9	מרחב כפרי (מ"מ)
8.4	9.1	10.0	10.4	11.4	15.7	מרחב כפרי (%)
196.4	165.4	147.5	140.8	125.1	120.6	מושבים
115.5	118.9	124.9	115.5	89.7	77.1	קיבוצים
17.2	13.4	11.0	9.1	5.5	4	מושבים שיתופיים
159.6	161.4	127.9	116.0	91.1	107	יישובים אחרים
56.0	51.3	44.6	40.2	47.2	33.2	מחוץ ליישובים
3.0	2.9	3.2	3.5	4.0	5.5	מושבים מכלל האוכלוסייה (%)
36.0	32.4	32.4	33.4	34.9	35.3	מושבים במרחב הכפרי (%)

מקור: למ"ס, שנתון סטטיסטי לישראל, שנים שונות

ניצני הביקוש הגלוי למגורים בכפר כמרכיב של איכות חיים, ולא רק כאמצעי לתעסוקה ולפרנסה מחקלאות, הופיעו בישראל בסוף שנות השישים. באותה תקופה, בעקבות המיתון הכלכלי של אמצע שנות השישים, נוצר לראשונה היצע משמעותי של משקים שבעליהם החליטו לצאת ממעגל הייצור החקלאי ולעזוב את המושב. ההיצע נוצל על-ידי משפחות מן העיר ועוזבי קיבוצים שרצו לגור בכפר ולא יכלו לעשות זאת קודם לכן בשל המגבלות המוסדיות שיפורטו בהמשך (אפלבום 1986). אולם

יישובים כפריים חדשים מכל צורות היישוב. מרבית היישובים הקיימים גדלו בקצב אטי, אם בכלל. במושבים, כפי שיוסבר בהמשך, היו חסמים מוסדיים על גידול האוכלוסייה; לקיבוצים ולמושבים השיתופיים היו מגבלות הקשורות במבנה הארגוני שלהם, בדרישות הערכיות ובמשאבים הכלכליים שיעדו לקליטת אוכלוסייה חדשה, ואילו היישובים הקהילתיים החלו להתפתח ולגדול רק בשנות השמונים.

האוכלוסייה. חשיבותה של החקלאות פחתה, הן בהיבט הכלכלי, הן בהיבט הפיסי של שימושי הקרקע והן בהיבט החברתי, כאשר לרבים מתושבי הכפר החדשים אין זיקה מוחשית וערכית לחקלאות. קבוצות שונות של בעלי עניין, ובהן גם התושבים הוותיקים והחדשים, מבקשות ליעד את משאבי הכפר לשימושים חדשים, כאשר לכל קבוצה מטרות משלה ודימויים משלה על תפקידו וצביונו של הכפר העתידי בישראל. על רקע זה ייבחנו בהמשך השפעותיהם של תהליכים אלה על המושב, שבו שיעור החקלאים הוא עדיין הגבוה מבין צורות היישוב הכפריות.

תמורות במושב ובמשק המשפחתי¹

המושב כצורת יישוב ייחודית

מושב העובדים הינו צורת היישוב הכפרית הקרובה ביותר במבנה הכלכלי שלה לכפר בארצות המערב, אולם בניגוד לכפר המערבי המושב הוא יישוב מתוכנן הקיים כצורת יישוב פחות מ-100 שנה. התפיסה התכנונית, והערכית, שהונחה ביסודו של המושב נשענה על המשק החקלאי המשפחתי כבסיס הפעילות היצרנית והארגון החברתי של הקהילה (יפה תרע"ט; אפלבוט ומרגוליס 1979). על-פי תפיסה זו מרבית תושבי המושב היו בעלי משקים חקלאיים, ומיעוטם בעלי מקצוע שהקהילה נזקקה לשירותיהם, ולכן הוקצה עבורם מספר מוגבל של מגרשי מגורים או משקי עזר.² כל יחידת משק מוחזקת על ידי משפחה אחת, חד-דורית או רב-דורית, ונועדה מתחילה לשמש כמקור ההכנסה העיקרי של משק הבית. שטח הקרקע שהוקצה לכל משק והרכב הענפים תוכננו בהתאם לתנאי האזור, לרמת הטכנולוגיה ולרמת ההכנסה הממוצעת המקובלת במשק הלאומי בזמן נתון, באופן שהמשק אכן יוכל לספק למשפחה המפעילה אותו רמת הכנסה התואמת לפחות את הכנסתו של מפרנס ממוצע בעיר (ויץ 1962). לכן הנחלות בכל מושב שוות בגודלן, אבל ישנם הבדלים בגודל הנחלה בין מושבים שונים. מספר המשקים במושב נע בדרך כלל בין 60 ל-100, אם כי ישנם גם מושבים גדולים יותר, כאשר השיקולים שהנחו קביעה זו היו היכולת של קהילה מגודל מסוים ומעלה לספק לחבריה שירותים ציבוריים וכלכליים, ובה בעת לשמור על זיקה

הגירה זו לא באה לידי ביטוי בממדי האוכלוסייה, משום שהתושבים החדשים החליפו תושבים קודמים שעזבו. הזדמנויות חדשות למגורים במרחב הכפרי נוצרו עם הקמתם של היישובים הקהילתיים מאמצע שנות ה-70 ואילך, חלקם ביוזמת המדינה וחלקם ביוזמה פרטית (אפלבוט וניומן 1989; ניומן ואפלבוט 1992). ביישובים אלה גרו בסוף 2001 כ-72.5 אלף תושבים, או כ-13% מכלל תושבי המרחב הכפרי.

הזדמנות נוספת למגורים בכפר נפתחה בשנות התשעים, כתוצאה משינוי המדיניות הממשלתית, שהתבטאה בהסרת המגבלות המוסדיות ובבניית תכנית ממוסדת להרחבת המושבים. לפי תכנית זו ניתנה לכל מושב האפשרות להקים שכונת מגורים כדי לאפשר קליטה של בניינים ותושבים חדשים ללא זיקה לנחלות חקלאיות (אפלבוט וקידר 1992). תוך עשר שנים (1991-2001) גדלה אוכלוסיית המושבים ב-26% (למ"ס 2002). לאחרונה הוחלה התכנית גם על המושבים השיתופיים והקיבוצים, אך יישומה שם הוא עדיין בשלבים מוקדמים.

האוכלוסייה שנכנסה ליישובים הכפריים במסגרות אלה דומה במאפייניה למהגרים מן העיר אל הכפר בארצות המערב - משפחות עם ילדים, בעלי השכלה על-תיכונית ועיסוקים במקצועות הצווארון הלבן. רובם מגיעים מתוך רצון לשפר את איכות חייהם או "לחיות בחיק הטבע", וכניסתם ליישובים משנה את אופיים הפיסי, הכלכלי, החברתי והארגוני. כתוצאה מכך גדלה הדיפרנציאציה הפנימית בין קבוצות אוכלוסייה שונות במרחב הכפרי, לא רק במאפיינים שלהן אלא גם בדימויים שלהן על הכפר ועל כיווני התפתחותו בעתיד. התושבים הוותיקים ברובם רואים בכפר מקום המשלב מגורים ותעסוקה, ועל כן הם מנסים לפתח במקום מקורות תעסוקה חלופיים לחקלאות. התושבים החדשים, לעומת זאת, באו לגור במרחב הכפרי על סמך דימוי של הכפר כמקום שקט ונקי בחיק הטבע, המאפשר, בגלל ממדיו הקטנים, מעורבות פעילה בחיי הקהילה, ומשום כך לפחות חלק מהם נוטים להתנגד לפיתוח העלול לפגוע בדימוי שיצרו לעצמם.

המסקנה המתבקשת מן המגמות שהובאו לעיל היא כי במרחב הכפרי בישראל מתרחשות תמורות מרחיקות לכת, הן בתשתית הכלכלית והן בהרכב

בעמקי הצפון, אם כי בגליל התחתון המזרחי היא עשויה להגיע ל-100 דונם ויותר. מעבר לשיקולים הכלכליים משקפים ממדיו הקטנים של המשק גם תפיסה ערכית, לפיה המשפחה המחזיקה בו אמורה להפעיל אותו בעבודה עצמית ללא שימוש בשכירים. יחד עם זאת מייסדי המושב היו מודעים למגבלות של המשק הקטן, ויצרו עבורו מנגנונים למזעור סיכונים, הבאים לידי ביטוי בכמה מעקרונות היסוד של המושב (אפלבוט ומרגוליס 1979):

- א. הנחלה המשפחתית אינה ניתנת לפיצול, גם לא בין יורשים;
- ב. המשק תוכנן כמשק מעורב, המאפשר תעסוקה מאוזנת כל ימות השנה, ואספקה עצמית של מוצרי מזון, אך בעיקר מאפשר פיזור סיכונים בין ענפים שונים (ויץ 1967);
- ג. גיוס האשראי, רכישת התשומות ושיווק התוצרת החקלאית נעשו במאורגן על-ידי כלל החקלאים במטרה להשיג יתרונות לגודל ואיגום משאבים³;
- ד. המושב קיים מערכת של עזרה הדדית, שנועדה להגן על החקלאי היחיד בעתות משבר, אך מבטאת גם תפיסה ערכית של אחריות הקהילה כלפי חבריה.

התמורות במבנה המשק ודפוסי התעסוקה במושב - אסטרטגיות התאמה

התמורות במגזר החקלאי כולו שתוארו לעיל לא פסחו גם על המשק המושבי, ומתמקדות בשתי תופעות מרכזיות: האחת היא הגידול המתמיד בפריון הייצור המלווה ביציאה של חלק מבעלי המשקים ממעגל הייצור ובהקטנת חלקה של החקלאות בתעסוקה של תושבי המושבים. האחרת היא הדיפרנציאציה הפנימית, שבאה לידי ביטוי בהתפתחותם של משקים מתמחים בענפים שונים, בהבדלים משמעותיים בהיקף הייצור של יחידות המשק השונות, ובהופעתם של דפוסי תעסוקה שונים בקרב משקי הבית החיים בתחומי המושב.

כבר בתחילת דרכו של המושב גדל כושר הייצור של יחידות המשק החקלאי בקצב מהיר - כמעט פי שניים

חברתית בין החברים ועל מרחקים סבירים מבית המגורים לשדות (יפה תרע"ט).

למאפיינים הייחודיים של מושב העובדים יש השפעה ניכרת על יכולתו להתמודד עם הסביבה המשתנה. ראשית, המושב איננו יכול לגדול ללא מגבלות. המספר המרבי של משקי הבית במושב נקבע מתחילה בהתאם למספר הנחלות והמגרשים המקצועיים שתוכננו עבורו, כאשר בכל נחלה ניתן לבנות לכל היותר שלוש יחידות דיור המיועדות למשפחה רב-דורית. רק בן אחד יכול לרשת את משק ההורים. בעשור האחרון הועלתה תקרת הגודל באמצעות תכנית ההרחבה, המאפשרת תוספת יחידות דיור במגרשים נפרדים בשיעור של עד 115% ממספר הנחלות. כתוצאה מכך נוצרה האפשרות להשאיר במושב עוד בן לכל משפחה. כל יתר בני המתיישבים חייבים בסופו של דבר לעזוב את המקום.

שנית, המושב תוכנן על-פי תפיסה שוויונית, לפיה הוקצו למתיישבים מכסות שוות של קרקע, מים, הון וגורמי ייצור אחרים. כל מתיישב קיבל זכות להחזיק בנחלה אחת, הכוללת את בית המגורים ואת השטח החקלאי כמקשה אחת. עיקרון זה מבוסס על תפיסה ערכית, לפיה זכות השימוש בקרקע נמסרת רק למי שמתחייב לגור במקום ולעבד אותה בעצמו. הנחלה איננה ניתנת לפיצול או לאיחוד עם נחלות אחרות, והמחזיק בה יכול להעביר את זכותו רק למי שאינו מחזיק בנחלה אחרת. העברת הזכויות בנחלות מתבצעת אפוא רק בדרך של תחלופה בין משקי בית.

עקרונות מבניים אלה מגבילים את יכולתם של חברי המושב להתאים את דפוסי הפעילות שלהם למציאות המשתנה, שכן בניגוד לתהליכים המתרחשים בארצות אחרות, לא ניתן להעביר באופן פורמלי זכויות בקרקע מבעלי משקים הפורשים מן החקלאות, או המקטינים את פעילותם, לאלה שבחרים באסטרטגיה של התרחבות, אלא בהסכמים קצרי טווח.

המשק המשפחתי במושב מאופיין כמשק זעיר (small holding). מכסת הקרקע העומדת לרשותו נעה בין 25-30 דונם בממוצע באזור מישור החוף ל-90 דונם

רצו, או לא יכלו, להשתלב במגמה זו בחרו בדרכים אחרות - חלקם מכרו את משקיהם ועזבו את המושבים וחלקם שילבו עבודה חלקית במשק החקלאי עם עבודת חוץ, לפעמים בתחום המושב עצמו ולפעמים ביישובים עירוניים סמוכים. עד שנות השמונים רק מיעוט קטן של בעלי משקים בחר באסטרטגיה של גיוון הפעילות הכלכלית באמצעות פעילויות כלכליות לא-חקלאיות בתחומי המשק עצמו, וזאת משום שאסטרטגיה זו עמדה בניגוד לאידיאולוגיה החקלאית השלטת ולחזוי החכירה של המשקים, שלא אפשרו שימוש לא חקלאי בקרקע.

המשבר הכספי שפקד בשנות השמונים של המאה ה-20 את ההתיישבות החקלאית בכלל ואת המגזר המושבי בפרט, גרם בין היתר להעמקת הדיפרנציאציה הפנימית בין בעלי משקים שונים בתחומי המושב היחיד ובמגזר המושבי בכלל. גדלו הפערים בהכנסות מן המשק החקלאי ונוצר מגוון של דפוסי תעסוקה שונים, הן בין משקי הבית לבין עצמם והן במסגרת משק הבית היחיד. כתוצאה מכך נוצרו גם הבדלים בזיקתם של בעלי המשקים אל המערכות הארגוניות הפנימיות מצד אחד ואל הסביבה החיצונית מצד אחר. בשנות התשעים הופיעו בחצרות המשקים, ובקצב הולך וגובר, שימושים כלכליים חדשים - עסקים לא-חקלאיים, מחסנים, מבני אירוח לתיירים, פעילויות פנאי ומגורים בהשכרה. כל אלה הרחיבו את מגוון מקורות ההכנסה של בעלי המשקים, והופעתם מייצגת אסטרטגית הסתגלות חדשה - משק "מעורב" המבוסס על מגוון פעילויות שאינן בהכרח מתחום החקלאות. לתהליכים אלה יש השפעה עצומה על הכלכלה, אורח החיים, שימושי הקרקע והמבנה הארגוני של המושב. מיישוב בעל אופי חקלאי מובהק הופך המושב ליישוב שבו יש אמנם לחקלאות מקום מרכזי, אך לא לכל התושבים החיים בו יש זיקה כלכלית לחקלאות. לפיכך מסגרות השיתוף שנוצרו עבור המשקים המשפחתיים הצטמצמו ונחלשו, ואת מקומן תופסות מערכות ארגוניות חדשות המותאמות למושב המשתנה.

התעסוקה מחוץ למשק החקלאי אינה תופעה חדשה במושב, ועל אף דימויו בעבר כיישוב שכל תושביו מתפרנסים מן המשק החקלאי, כמעט מתחילה היו לחלק מחברי המושבים גם עיסוקים נוספים. העבודה

תוך עשר השנים 1927-1937 (גורביץ וגרץ 1938). מגמה זו נמשכת כל השנים. כך, לדוגמה, גדלה התפוקה של המשק המשפחתי הממוצע מאמצע שנות השבעים עד אמצע שנות התשעים של המאה ה-20 כמעט פי שלושה וחצי (כהנוביץ ואחרים 1999). במקביל למגמה זו מתרחש תהליך של ריכוז הייצור החקלאי במספר קטן יחסית של משקים גדולים ומתמחים, ולעומתו ריבוי של משקים פעילים למחצה שבעליהם משלימים את הכנסתם בתעסוקות אחרות, והופעה של משקים לא-פעילים שבעליהם יצאו לחלוטין ממעגל הייצור החקלאי. לפי נתוני סקר החקלאות וההתיישבות לשנת 1995 כ-25% מן המשקים ייצרו 70% מכלל התפוקה, ו-50% מהמשקים ייצרו רק 11% מכלל התפוקה. הפער בערך התפוקה הממוצע למשק בשתי קבוצות אלה הוא ביחס של 12:1. אי-השוויון בין המשקים גדל במשך השנים כפי שמראה מדד גיני, שגדל מ-44% בשנת 1971 ל-48% ב-1981 ול-60% בשנת 1995. באותה שנה רק 60% מכלל הנחלות במושבים (15,546 מתוך 26,430 נחלות) היו פעילות ושיעור דומה (62.4%) של בעלי משקים עבדו במשק החקלאי, אבל רק 25.5% עבדו במשקם במשרה מלאה (למ"ס 1998). משקלה של התעסוקה בחקלאות בכלל האוכלוסייה המושבית ירד במהלך השנים בקצב מהיר יחסית - מ-74.6% בשנת 1965 ל-51.6% בשנת 1975, 45.2% בשנת 1985, 23.6% בשנת 1995 ו-15% בלבד בשנת 2001 (למ"ס שנים שונות).

המבנה הענפי של המשק המשפחתי החל להשתנות כבר בשנות החמישים של המאה ה-20, כתוצאה מתהליכים דומים לאלה שהתרחשו בארצות המפותחות - גידול בפריון הייצור ובתפוקה החקלאית, ירידת מחירים ועליית מחירי התשומות - שהקטינו את התמורה לבעל המשק החקלאי והגדילו את נטל הסובסידיות על המדינה. בתגובה החלו מוסדות התכנון לעודד את המעבר למשקים מתמחים (ויץ 1960) ובעלי המשקים נקטו באסטרטגיות התאמה שונות. חקלאים שרצו להישאר בענף החליפו את המשק המעורב במשקים מתמחים מסוגים שונים (משקי שדה, משקי מטעים, משקי חלב ועוד), כאשר שיקולים של רווחיות והגדלת התמורה לעבודה ולהון תפסו את מקומם של שיקולי הביטחון הכלכלי ומזעור הסיכונים (כהנוביץ ואחרים 1999). חקלאים שלא

השכיח ומקורות ההכנסה העיקריים הם חקלאות ותעסוקה בשכר, כאשר בהכללה ניתן לומר שהגבר עוסק בחקלאות והאישה נוטה לעבוד כשכירה מחוץ למשק-הבית. מקורות הכנסה נוספים הם עסקים לא-חקלאיים והשכרת מבנים. הסיבות העיקריות לבחירת האסטרטגיה של גיוון במקורות ההכנסה היו ירידה בהכנסה מחקלאות וזמינות מבנה או קרקע. ניצול הכשרה שנרכשה, טכנולוגיות מתקדמות שגרמו לעודף ידיים פנויות, רצון לפרוע חובות עבר, וכן פניית יזמים שביקשו לשכור מבנים חקלאיים שהתפנו, צוינו כגורמים משניים.

לעומת העבודה בשכר מחוץ למשק, הכנסת פעילות עסקית לא-חקלאית לתחומי הנחלה היא תופעה חדשה יחסית. מאחר שפעילות זאת אינה תואמת את הסכמי החכירה של המתישבים, שקיבלו את הקרקע לשימוש חקלאי בלבד, היא לא יכלה להתרחש כל עוד המערכות התומכות - המוסדית, התנועתית והאגודה השיתופית המקומית, היו חזקות דין כדי למנוע את התפתחותה. כיום פעילות עסקית או השכרת מבנים בתחומי הנחלה החקלאית, ובעיקר בחלקות א' הצמודות לבתי המגורים, הן מרכיב מובנה של אסטרטגיית ההישרדות של משקי הבית במושב, ולעתים ניתן למצוא בתוך נחלה אחת מספר פעילויות שונות. התופעה מתפשטת בשנים האחרונות בקצב מסחרר, כאשר מספר הנחלות המכילות עסקים לא-חקלאיים או מבנים צמח תוך שבע שנים פי 2.8, מ-3,790 בשנת 1995 ל-5,459 בשנת 1997, פי 9,101 בשנת 2000, ו-10,656 בשנת 2002. מספר הפעילויות גדל פי שלוש, מ-4,374 בשנת 1995 ל-13,214 בשנת 2002. רק חלק קטן מן העסקים (כ-12%) קשור ישירות לפעילות החקלאית של המשק (משרד החקלאות 2003). קרוב לשליש מן המשקים משכירים שטח ומבנים ליזמים חיצוניים או לדיירים, המספקים להם הכנסה אך אינם משמשים כמקור תעסוקה לבני המשפחה. תופעה זו היא בעלת עצמה גבוהה יחסית בטבעות הסמוכות למטרופולינים הגדולים.

על הגידול בפעילות הלא-חקלאית בתחומי המושב מרמזים גם סקרי כוח אדם לשנות ה-90, המראים כי בשנים האחרונות קרוב למחצית מאוכלוסיית המשקים המשפחתיים מועסקת במושב המגורים

בחוץ נתפסה בתחילה כתופעה זמנית, עד שהמשק יתפתח ויוכל לפרנס את בעליו, אולם למעשה תמיד היו בעלי משקים שעבדו גם מחוץ למשק, אם כאמצעי להגדלת ההכנסה המשפחתית ואם כביטוי להעדפות אישיות, למשל בתחום הפעילות הציבורית. סקר משקים משפחתיים שנערך בשנת 1965 הראה כי כבר אז הייתה בשליש מן המשקים גם עבודת חוץ (משרד החקלאות 1969). בשנת 1995 עבדו מחוץ למשק כ-42% מבעלי המשקים (גברים בגיל 22-70), ובהם כ-6% שעבדו בחוץ בלבד. כ-4% מבעלי המשקים לא עבדו כלל (למ"ס 1998). לעומת זאת באותה שנה רק כ-17% מכלל תושבי הנחלות באותם גילים (גברים ונשים) עבדו במשק בלבד, יותר מ-40% עבדו מחוץ למשק בלבד, ועוד כ-12% עבדו במשק ובחוץ. יותר מרבע (27.6%) לא עבדו כלל, כשני שלישי מתוכם נשים (למ"ס 1998). קרוב למחצית המועסקים מחוץ למשק (כ-45%) עובדים בענפי השירותים הציבוריים. מנתונים אלה ניתן להסיק כי מרבית עובדי החוץ הם בני משפחה, כאשר בעלי המשקים עצמם נוטים לשלב עבודה במשק עם עבודה בחוץ.

חיזוק לנתונים אלה ניתן למצוא במחקרים מן השנים האחרונות שבחנו את אסטרטגיות ההישרדות של משק הבית המושבי. מחקר שנערך בשנת 1995 באזור הטבעת הכפרית הגובלת במטרופולין תל-אביב ממזרח הצביע על שלושה מקורות הכנסה עיקריים - חקלאות, עבודה כשכירים ועסקים בנחלות - שעמדו לרשות משק הבית החקלאי הממוצע במושב (סופר ונאמן 1998). בנוסף לכך ניכרה נטייה גוברת להשכיר מבנים ולהחכיר קרקע כמקורות הכנסה נוספים. במחקר אחר נמצא כי בשנים 1996-1997, קרוב ל-80% ממשקי הבית במועצות האזוריות עמק חפר ולב השרון שבאזור השרון ייצרו הכנסה כלשהי מחקלאות, אך רק עבור 36% שימשה החקלאות כמקור ההכנסה העיקרי (כלומר, תרמה 50% ומעלה מסך כל ההכנסות של משק הבית) (Sofer 2001). מקור ההכנסה החלופי הבולט ביותר באזור זה הוא תעסוקה בשכר מחוץ ליישוב, בעיקר של הנשים.

דגם דומה נמצא במחקר העוסק בדור ההמשך במושבים - משקי בית שגיל ראשיהם אינו עולה על 40 (סופר 2002). גם במחקר זה, כמו בקודמיו, נמצא כי ריבוי התעסוקות במסגרת משק הבית הוא המצב

ל-19%. החוקרים מייחסים הבדלים אלה בעיקר להצבר הנכסים והידע של המתיישבים הוותיקים בשנים שלפני קום המדינה, וגם למיקומם באזורים המתאימים יותר לחקלאות.

השפעת המיקום הגאוגרפי על מבנה התעסוקה באה לידי ביטוי בשיעור הנחלות הפעילות בחקלאות, בהיקף התעסוקה החקלאית, וגם בשיעור הנחלות שיש בהן פעילויות לא-חקלאיות. סקר שנערך בשנת 1995 (טבלה 2) הצביע על שיעור גבוה יחסית של נחלות פעילות באזורי הפריפריה בצפון ובעמקים המזרחיים, ושיעורים נמוכים יותר באזור המרכז (55%) ובפריפריה הדרומית (48%). יחד עם זאת יותר ממחצית הנחלות הפעילות מצויות באזור המרכז. לעומת זאת דווקא באזור הדרום שיעור המועסקים בחקלאות מכלל בעלי המשקים הוא הגבוה ביותר מכל האזורים. בהקשר זה ראוי לציין כי בין אלה שהוגדרו כמועסקים בחקלאות יש גם כאלה המשלבים תעסוקה חקלאית עם תעסוקה נוספת.

ההבדלים המרחביים מתבטאים גם בהיקף הפעילות הלא-חקלאית, כאשר למעלה ממחצית מסך כל הנחלות שמתקיימות בהן פעילויות כאלה נמצאת באזור המרכז. ריכוז גבוה ישנו גם באזור הצפון (23%), שם עיקר הפעילות היא בתחום חדרי הקיט. באזור הדרום, לעומת זאת, שיעור המשקים המחזיקים בעסק לא-חקלאי נמוך, כ-10% בלבד (טבלה 3).

(48% מן הגברים ו-33% מן הנשים בשנת 1998, למ"ס 2000), אף-על-פי ששיעורי התעסוקה בחקלאות נמוכים יותר. כלומר חלק מן המועסקים ביישוב מגוריהם עובדים ככל הנראה בפעילויות לא-חקלאיות.

התמורות במבנה התעסוקה אינן אחידות בכל המגזר המושבי. ישנם הבדלים ניכרים במדדי הפעילות החקלאית של המושבים, הנובעים בחלקם מן המשאבים הכספיים והאנושיים העומדים לרשותם, וקשורים במידה רבה לתקופת הקמתם, לרקע ממנו באו תושביהם ולמיקומם הגאוגרפי. הבדלים אלה היו קיימים גם בעבר, אך הם מחריפים עם הזמן. כך, למשל, נמצא בניתוח של המושבים לשנים 1979 ו-1983 כי הנטייה של בעלי המשקים לתעסוקה מלאה במשק החקלאי נפוצה יותר במושבים הוותיקים שנוסדו לפני קום המדינה ובמושבים החדשים שנוסדו לאחר מלחמת ששת הימים, ופחות בין מושבי שנות החמישים (אפלבום ומרגוליס 1985). כהנוביץ ואחרים (1999) מצאו כי המושבים הוותיקים הקדימו את החדשים גם בערך התוצר. בשנת 1976-1975 היה ערך התוצר הממוצע במשק צעיר אחרי ביסוס שווה בקירוב לשני שליש מערכו במשק ותיק, ובמשק צעיר לפני ביסוס - כ-40% בלבד. בשנת 1995 גדלו הפערים, כאשר ערך התוצר במשק צעיר לאחר ביסוס הגיע ל-46% בלבד מן הערך למשק ותיק, ובמשק צעיר לפני ביסוס - רק

טבלה 2: ההתפלגות המרחבית של הפעילות החקלאית (נחלות פעילות ומועסקים), 1995

אזור	סה"כ נחלות	פעילות נחלות	שיעור נחלות פעילות באזור (%)	מועסקים* (בחקלאות) (%)	בעלי משקים מועסקים (בחקלאות) (%)
גולן וגליל מזרחי	2,731	2,169	79.4	10.6	9.7
גליל מערבי	1,250	1,127	90.2	10.0	13.6
גליל תחתון ועמק יזרעאל	1,767	1,225	69.3	6.0	5.9
עמקים מזרחיים וערבה	933	760	81.4	9.0	10.0
מרכז	14,265	7,850	55.0	8.8	9.2
דרום	5,483	2,564	48.8	11.8	16.2
סה"כ	26,430	15,695	59.4	9.3	10.3

* גילאי 22-70 מתוך כלל אוכלוסיית המשקים המשפחתיים מקור: למ"ס (1998).

קשור בחוזה החכירה של הנחלה, שעל-פיו לא ניתן להעביר את זכות החכירה לאדם אחר המחזיק בנחלה אחרת במושב או מחוצה לו. לכן מי שבחר לעזוב את המושב יכול למכור את זכותו רק למי שאיננו בעל נחלה. כמו כן כאשר המשק עובר בירושה, לא ניתן לפצל אותו והוא עובר לידי יורש אחד בלבד. כלומר, העברת זכויות במשק משפחתי מתבצעת בדרך של תחלופה וללא שינוי במספר בעלי הנחלות במושב. ההסבר האחר קשור בממדיה הקטנים של המדינה. הרוב המכריע של המושבים נמצאים במרחק נסיעה סביר ממוקדי תעסוקה עירוניים. לפיכך יכולים תושביהם למצוא תעסוקה חלופית בעיר מבלי לעזוב את מקום מגוריהם.

השינוי המהותי באוכלוסיית המושבים החל בראשית שנות ה-90 של המאה ה-20 ביוזמה ממלכתית, כאשר משרד החקלאות ומינהל מקרקעי ישראל גיבשו את התכנית להרחבת המושבים (אפלבום וקידר 1992). תכנית זאת אפשרה למושבים להכפיל את מספר משקי הבית, ואף יותר מכך, אם כי לא בלי מגבלות, ולפיה כל מושב רשאי, לאחר קבלת אישור, להקצות מתוך שטחו מגרשי מגורים במספר השווה ל-115% ממספר הנחלות. מרבית המושבים אימצו את התכנית ועד סוף שנת 2001 קיבלו 364 מושבים אישור להקצאה של יותר מ-35,000 מגרשים (בן-דוד 2002). שיעור המימוש (אכלוס ובנייה) לשנת 2002 נאמד ב-38% בקירוב ומספר משקי הבית שנוספו למושבים ביותר מ-9,700 (משרד החקלאות 2003), או כ-35% מכלל משקי הבית המושביים. תוספת זאת משנה את צביונה של הקהילה במושב, שכן רבים מן הנכנסים הם אנשים שבאו מבחוץ והם נטולי כל זיקה לקרקע החקלאית ולמסגרות השיתופיות של המושב.

שיעור הגידול באוכלוסיית המושבים אינו אחיד, וגם בו יש הבדלים מרחביים בולטים. הרוב המכריע של משקי הבית החדשים במושבים (כ-71%) נמצאים באזור המרכז, בו גם שיעור האכלוס מכלל האישורים (כ-49%) הוא הגבוה ביותר. קצב השינוי הנמוך ביותר נמצא באזור הדרום, שבו רק 10% מכלל המגרשים שאושרו הגיעו לשלב האכלוס (טבלה 4).

מנתונים אלה ניתן ללמוד כי התמורות במושבים מתרחשות בעצמה גדולה יותר באזור המרכז מאשר

טבלה 3: התפלגות מרחבית של נחלות עם פעילויות לא-חקלאיות במושבים על פי אזור, 2002

אזור	מספר פעילויות	שיעור יחסי (%)
צפון	2,398	22.5
עמקים	766	7.1
מרכז	5,583	52.4
ירושלים	869	8.2
דרום	1,040	9.8
סך הכל	10,656	100.0

מקור: משרד החקלאות (2003).

במחקר שנזכר לעיל (סופר 2002), בו נסקרו רק משקי בית שגיל ראש המשפחה בהם אינו עולה על 40, נמצאו הבדלים בין-אזוריים גם בחשיבות היחסית של מקורות ההכנסה של משקי הבית. במרכז הארץ מקור ההכנסה המוביל של קרוב למחצית מן המשקים הוא החקלאות בנחלה, גם אם שאר המקורות יחידו תורמים יותר מהחקלאות. באזור זה התעסוקה בשכר משמשת מקור הכנסה חשוב ביותר, בין אם משק הבית עוסק בחקלאות ובין אם לאו, וגם הנטייה להשכיר שטחים ומבנים לאחסון גבוהה בהרבה מאשר באזורי השוליים. הנגישות אל השווקים ואל מוקדי תעסוקה בשכר עומדים בבסיסם של דפוסי פעילות אלה. ברם, מבחינת התרומה להכנסה ובניגוד למצופה, דווקא באזורי השוליים - צפון הארץ ודרומה, יש לעסקים בנחלה ולתעסוקה מחוץ ליישוב תרומה חשובה ביותר להכנסת משק הבית באותם משקים בהם הם קיימים.

תמורות באוכלוסיית המושבים

בניגוד לתהליכים שהתרחשו בארצות אחרות, הירידה בתעסוקה החקלאית במושב לא היתה מלווה בהקטנת מספרם של משקי הבית המחזיקים בנחלה חקלאית. מרבית המשקים המשפחתיים נותרו מאוכלסים ברציפות, אם כי לא בהכרח על-ידי בני אותה משפחה. כפי שצוין לעיל רבים מבעלי המשקים אינם פעילים בחקלאות כלל ומתפרנסים מעיסוקים אחרים, אבל הם ממשיכים לגור במושב ולהחזיק בקרקע החקלאית בתחומי הנחלה. ליציבות זו במספר יחידות המשק ישנם לפחות שני הסברים. הסבר אחד

טבלה 4 : ההתפלגות המרחבית של מגרשים מאושרים ומאוכלסים בהרחבות המושבים (2002)

אזור	אישור	אכלוס (מ"מ)	אכלוס (%)	% מכלל האישורים	בנייה	% מכלל האישורים
צפון	7,535	850	8.7	11.3	607	8.1
עמקים	4,090	536	5.5	13.1	219	5.4
מרכז	14,333	6,971	71.4	48.6	2,048	14.3
ירושלים	3,435	714	7.3	20.8	274	8.0
דרום	6,709	696	7.1	10.3	626	9.3
סך הכל	36,102	9,767	100.0	19.8	4,079	11.9

מקור : משרד החקלאות (2003).

אל מוקדי תעסוקה עירוניים.

מנגנון נוסף, ובעל חשיבות מכרעת לגבי המרחב הכפרי, הוא המדיניות המוסדית, המתבטאת בהחלטות ברמות שונות, כולל שינויי חקיקה, המשפיעות באופן ישיר או עקיף על המרחב הכפרי בכלל ועל המושב בפרט. אחת ההחלטות החשובות ביותר, הנמצאת מזה כמה שנים בהליכי ביצוע, היא התכנית להרחבת המושבים שנוכח לעיל (אפלבום וקידר 1992), ואשר בעקבותיה הצטרפו למגזר המושבי אלפי משקי בית ללא נחלה חקלאית. החלטה אחרת אפשרה למעשה את התפשטותם של העסקים הלא-חקלאיים בנחלות, כאשר התירה בנייה של מבנים לא-חקלאיים בנחלות, שיוכלו לשמש למטרת פעילות עסקית, ובלבד שהיקפם לא יעלה על 500 מ"ר והם לא יגרמו למטרדים סביבתיים (משרד החקלאות 1994).

יחד עם זאת ראוי לציין כי המדיניות המוסדית גורמת בשנים האחרונות למידה רבה של אי-ודאות ואי-יציבות במגזר הכפרי, כתוצאה מהיעדר הגדרה ברורה ומוסכמת של המגמות הרצויות, חוסר תיאום בין החלטות של גופים מוסדיים שונים, תחלופה תכופה של החלטות, הימנעות מקבלת החלטות מורכבות, יישום לקוי של החלטות שהתקבלו והיעדר אכיפה ראויה של חוקים ותקנות שכבר נקבעו. ביטוי המעשי של מצב דברים זה הוא מצד אחד מתן יד חופשית כמעט למשק הבית היחיד לקבל החלטות ולפעול על פי הקריטריונים הכלכליים המועדפים על ידו, ומצד אחר מתן תחושה של צורך בתגובה מיידית להחלטות המתקבלות, מחשש שתוך זמן לא רב יחול בהן שינוי. צידוק לתחושה זאת אפשר למצוא בשינויים התכופים שהוכנסו בהחלטות

באזורי השוליים, כאשר באזור הדרום קצב השינוי הוא האיטי ביותר. באזור המרכז מתרכזות כמחצית מן הנחלות הפעילות בחקלאות ויותר ממחצית הפעילויות הלא-חקלאיות, כשמתוכנן קרוב ל-40% הם מבנים המשמשים לאחסנה. כשליש (35%) ממשקי האזור מיצרים הכנסה מפעילות לא-חקלאית. בנוסף לכך גם האוכלוסייה החדשה מתמקדת בעיקר באזור זה. ניתן אפוא לצפות כי גם ההשלכות של תהליכי השינוי על המושב ועל הקהילה יהיו בולטות יותר במושבי אזור המרכז מאשר במושבי הפריפריה.

סיכום

בסיכום ניתן לייחס את התמורות במושב כיישוב חקלאי, ובמשק המשפחתי כיחידה הכלכלית הבסיסית שלו, לשלושה מנגנונים מרכזיים (חרובי 1989). מנגנון אחד הוא הגידול בפריון ובתפוקה, הגורם לירידת הרווחיות ומכאן לצורך בהגדלת קנה המידה של המשק כדי להדביק את קצב הגידול בהכנסתו של שכיר עירוני. התוצאה היא יציאה של חקלאים ממעגל הייצור, הקטנת מספר היחידות הפעילות וצמצום מספר העובדים המתפרנסים מחקלאות.

מנגנון אחר הוא הזחילה העירונית אל תוך המרחב הכפרי, המתבטאת בכניסתה של אוכלוסייה עירונית אל המרחב הכפרי בכלל ואל המושבים בפרט (אפלבום 1986 ; אפלבום וניומן 1989), בחזירה של פעילויות לא-חקלאיות לחצרות ולשטחים החקלאיים במושבים (גרוסמן 1993 ; שרמן וקידר 1993 ; סופר ונאמן 1998) ובהרחבת היוממות של תושבי המושבים, הוותיקים והמהגרים החדשים,

והוא הופך להיות מרכיב חשוב בזירה הכלכלית הלאומית ומוקד להשקעות בפיתוח, הבאות לידי ביטוי בין השאר בהרחבת השטחים המבונים המשמשים לתיירות ונופש, לתעשייה, מלאכה ומסחר ואף לשימור. מושבים הזוכים בהשקעות אלה, בעקבות יזמות חיצונית או פנימית, מייצגים את הקוטב הצומח של המרחב הכפרי. לעומתם מושבים שאינם מצליחים להשתלב בתנופת הפיתוח מייצגים את הקוטב השולי. בפועל יש למושבים אלה יש משקל יתר באזורים המוגדרים כשוליים הלאומיים.

במקביל מתחולל תהליך של הרחבת פערים כלכליים- חברתיים גם בתוך המושבים. בעבר, כאשר המושבים התאפיינו במידה רבה של הומוגניות, הן בתשתית הכלכלית והן בהרכב האוכלוסייה, ההקצאה השוויונית של משאבים בסיסיים והמסגרות השיתופיות הגבילו את התפתחותם של פערים כלכליים וחברתיים גדולים בין המתישבים. המעבר להתמחות ענפית התבטא, בין השאר, בחלוקה שונה של המשאבים והבליט את חשיבותן של היזמות האישית והיכולת להתמודד עם התנאים המשתנים בשוקי המוצרים והעבודה כגורמים מבדלים בין חקלאים שונים. בה בעת המערכות השיתופיות שנחלשו, ולעתים גם נעלמו, כבר אינן מסוגלות להפעיל מנגנוני איזון להקטנת הפערים. תופעת ריבוי התעסוקות, המרחיבה את מקורות ההכנסה של משק הבית עשויה להוות גורם מאזן וממתן, אך בהיעדר נתונים מהימנים על הכנסות משקי הבית לא ניתן לאמוד את השפעתה.

גם כניסתה של אוכלוסייה חדשה, הבאה לפחות בחלקה מרקע עירוני, ומתאפיינת ברמת השכלה גבוהה יחסית ובתעסוקה במקצועות הצווארון הלבן, תורמת את חלקה להרחבת השונות הפנימית במושב, לא רק במבנה התעסוקה, אלא גם, ואולי בעיקר, בתפיסתה את כיווני ההתפתחות הרצויים של המושב בעתיד. הבדלי התפיסות בין הוותיקים והחדשים משפיעים בין היתר גם על דפוסי הארגון והניהול של המושב.

היבטים ארגוניים ומוניציפליים

השונות הפנימית המתרחבת, שבאה עם התמורות במבנה הכלכלי והחברתי של המושב, מתבטאת בין

מועצת מקרקעי ישראל הנוגעות להרחבת יישובים ולהפשרת קרקעות חקלאיות למטרות אחרות. יישובים שלא נכנסו לתהליכים אלה בשנים הראשונות החמיצו למעשה את ההזדמנות לקלוט תושבים חדשים בגלל שינוי התנאים. רוב היישובים האלה נמצאים בפריפריה, באזורים שמתחילה כוח המשיכה שלהם קטן יותר והזדמנויות התעסוקה החלופית מועטות יותר. שינוי ההחלטות עלול אפוא להוביל להגדלת הפערים הקיימים כבר היום בין המרכז לאזורי השוליים.

השלכות על המגזר המושבי

התמורות המתרחשות כיום במושב הן רב-ממדיות ויש להן השלכות על המאפיינים החברתיים, הפיסיים והסביבתיים שלו, על מרכיבי האידאולוגיה השיתופית שאפיינה אותו, על מקומו במערך המוניציפלי ועל יחסיו עם סביבתו הסמוכה. האצת קצב התמורות בשנים האחרונות, במיוחד באזור המרכז, מחייבת את היישובים הכפריים ואת תושבי המרחב הכפרי לנקוט באסטרטגיות שונות של הישרדות ופיתוח, המתבטאות בהרחבת מגוון הפעילויות הכלכליות מצד אחד ובקליטת אוכלוסייה חדשה מצד אחר, אם כי לא כולם מצליחים בכך באותה מידה. כתוצאה מכך משתנה התשתית הכלכלית והחברתית של הכפר, נכנסים תפקודים חדשים, הן בתחום התעסוקה והן בתחום השירותים המגיעים לסיפי כניסה גבוהים יותר מבעבר. בסעיף זה יידונו בקצרה השלכות של תהליכים אלה על מבנה המושב ותפקודו, כאשר לחלקן עצמה בולטת כבר היום וחלקן הן רק בתחילת הדרך ותורגשנה ביתר שאת בעתיד הנראה לעין.

דיפרנציאציה כלכלית-חברתית, חיצונית ופנימית

התמורות שתוארו לעיל מתבטאות בתהליכי פיתוח לא-שוויוניים, שתוצאתם המצטברת היא גידול בשונות התוך-יישובית והבין-יישובית במגזר המושבי. בדומה למתרחש בכלל העולם המערבי, תהליך ההתאמה של המשקים המשפחתיים, ושל המושבים כיחידה קהילתית-כלכלית, הוא חלק מתהליך רחב היקף של הבנייה מחדש של כלל המשק. המרחב הכפרי, והמושב כחלק ממנו, אינו נתפס יותר כמרחב הנשלט על ידי היצרנים החקלאים

ביניהם, הן בתחום הסמכויות, הן בתחום התפקידים והן בתחום המימון. בשלב זה עדיין לא נקבעו הוראות מתאימות בחוק או בנוהל המסדירות את היחסים בין שני גופים אלה, וגם לא את הליכי העברת התפקידים המוניציפליים מן האגודה השיתופית אל הוועד המקומי (ועדת אמרני 2000; אפלבוט 2002). כתוצאה מכך מתבססים הקשרים ביניהם על הסדרים אד-הוק, המותנים במידה רבה ברצון הטוב של נושאי התפקידים משני הצדדים. מן המחקרים המעטים שנעשו עד כה בנושא נראה כי ניתן להגיע להבנה, אך זו אינה מובטחת בכל תנאי (אפלבוט ורימלט 1995; אורחן ואחרים 2001; אוזן 2002).

בשל הזמן הקצר שעבר מאז החל תהליך הרחבת המושבים עדיין לא נערכו מחקרים מקיפים להערכת ההשלכות של תוספת האוכלוסייה על רמת השירותים של היישוב. מחקרה של אוזן (2002) מצביע על שיפור מסוים ברמת השירותים המקומיים ברוב המושבים שנסקרו בו, אך נראה כי עיקר השיפור בא לידי ביטוי במערכת השירותים האזורית. תהליכים אלה מייצגים את ראשיתו של המעבר מניהול שיתופי לניהול מוניציפלי של המושבים, המתבטא גם בהשתלבותם במועצות האזוריות, נושא הנדון במקום אחר (אפלבוט 2002א).

היבטים פיסיים

בהיותם יישובים מתוכננים הוקמו המושבים מתחילה על-פי תכניות פיסיות מפורטות, השונות זו מזו בהתאם לתנאי המקום ותקופת התכנון, אך כולן מתבססות על אותן אבני יסוד - הנחלות החקלאיות, שנחלקו ברוב המקרים בין חלקת המגורים, הכוללת גם את מבני המשק, לבין החלקות החקלאיות, ושטחי הציבור שכללו מבני ציבור, מבנים לשירות החקלאות ושטחים פתוחים. בחלק מן המושבים הוקצו גם חלקות מגורים שנועדו לבעלי מקצוע המשרתים את הקהילה (אסף 1953).

התמורות במבנה התעסוקה של תושבי המושבים וההרחבות הקהילתיות שינו גם את הנוף הפיסי של היישוב. מצד אחד מתרחשת הסבה של מבני משק לשימושים עסקיים, ולעתים גם למגורים לצורכי השכרה. בחצרותיהם של משקים רבים מופיעים מבנים חדשים המשמשים לפעילות עסקית או

היתר בהיווצרותם של אינטרסים שונים ונוגדים בקרב קבוצות האוכלוסייה המתגוררות בו, ומצמצמת את הבסיס לפעילות משותפת של משקי הבית שהתקיימה בעבר במסגרת האגודה השיתופית. המשבר הכספי, שהביא בעקבותיו גם משבר אמון בין החקלאים לבין המערכות השיתופיות, הפנימיות והחיצוניות, רוקן את מרבית האגודות המושביות כמעט מכל תוכן כלכלי (אפלבוט ואחרים 1990). במושבים רבים נותר רק נושא אחד המשותף לכלל בעלי הנחלות - הזכויות במשבצת הקרקע של היישוב, המוחזקת על-ידי האגודה השיתופית על-פי הסכם החכירה עם מינהל מקרקעי ישראל. התושבים החדשים בהרחבות אינם משתייכים לאגודות השיתופיות ואין להם זיקה לנכסיה ולפעילויותיה.

תחום הפעילות העיקרי בו יש לכל תושבי המושבים, הוותיקים והחדשים, עניין משותף ובסיס לפעילות משותפת הוא התחום המוניציפלי. ואכן בתחום זה חלו תמורות מהותיות בעקבות השינויים בהרכב האוכלוסייה. במבנה המקורי של המושב נמצא הניהול המוניציפלי בידי המוסדות הנבחרים של היישוב, שעסקו בכל תחומי החיים של התושבים, ולאחר מכן בידי האגודות השיתופיות, בהנחה שהרוב המכריע של התושבים הם גם חברים באגודה השיתופית. כניסתם של התושבים בהרחבות, שאינם חברים באגודה ועל כן אין להם זכויות בחירה והצבעה במוסדותיה, גרמה לשינוי מהותי במבנה הארגוני של המושבים (אפלבוט 2002). בעקבות עתירה שהוגשה לבית המשפט הגבוה לצדק הוכנסו, החל משנת 1990, תיקונים בצו המועצות האזוריות, המסדיר את הפעילות המוניציפלית במגזר הכפרי. תיקונים אלה אפשרו את בחירתם של ועדים מקומיים נפרדים, שאין להם זיקה לאגודות השיתופיות. התהליך נמצא בעיצומו. עד ראשית 2004 נבחרו ועדים כאלה בכ-260 מושבים, שהם יותר מ-60% מכלל המושבים (נתוני המפקח על הבחירות), ביתר המושבים המערכת המוניציפלית עדיין ממשיכה להתנהל על-ידי ועד האגודה השיתופית, כאשר תהליכי קבלת ההחלטות והתקציב מופרדים מאלה של האגודה.

קיומם בכפיפה אחת של שני גופים ניהוליים בעלי אינטרסים שונים עלול לגרום לחיכוכים לא מעטים

התשתית הפיסית, אשר במקורה תוכננה לשרת אזורי מגורים ופעילות חקלאית, לצרכים של פעילויות תעשייתיות ומסחריות.

מן הראוי לציין שהאופן בו התושבים תופסים את המטרדים הסביבתיים השתנה עם הזמן. במחצית הראשונה של שנות ה-90 הוגשו תלונות רבות למשרד לאיכות הסביבה בטענה שמרבית העסקים מביאים בעקבותיהם מטרדים שחלקם בלתי נסבל (סופר וגל 1995). ברם, בסוף שנות ה-90, עם הגידול בשיעור הנחלות בהן קיימים עסקים לא-חקלאיים, ירד היקף התלונות (בוירסקי 1999).⁴ ההסבר המיידית קשור במספר הגדל של בעלי משקים באזור המרכז שהם בעלי עסקים בנחלות, ולכן אינם רואים בהם מטרד אלא בעיקר מקור הכנסה. אלה שאין להם עסק בהווה צופים כנראה אפשרות לממש הזדמנות זו בעתיד. ייתכנו גם הסברים חלופיים. ראשית, קיומה של תפיסה שניתן להתמודד עם חלק מהמטרדים, ושנית, ייתכן שישנם כאלה שהתייאשו מן הסיכוי שמשוה ישנתה ולפיכך מגלים אדישות כלפי מטרדים קיימים.

יחסי חליפין עם הסביבה העירונית

המעבר מהישענות על ייצור חקלאי כגורם כלכלי דומיננטי לגיוון התשתית הכלכלית, שינה את אופיו של המרחב הכפרי בכלל, ושל המושבים בפרט. מאזור המספק לשוק העירוני מוצרי מזון וחקלאות הפך המרחב הכפרי לאזור ומגזר המציע לא רק מגוון של מוצרים בענפים שונים אלא גם שירותים צרכניים, בעיקר בתחום המסחר, הפנאי והשירותים הציבוריים. על רקע זה משתנים יחסי החליפין בין המגזר הכפרי למגזר העירוני. מצד אחד הכפר מהווה מוקד משיכה ללקוחות המגיעים מן העיר כדי לרכוש בו מוצרים ושירותים, כולל שירותי פנאי, ומגורים בשכירות. מצד אחר, תושבי הכפר עצמם צורכים מגוון של שירותים ציבוריים מחוץ ליישוב מגוריהם, ובכלל זה שירותים שהתקיימו לפני כן בתחומי היישוב עצמו. יחסי החליפין המשתנים מתבטאים גם בשוק העבודה. מספר לא קטן של מושבים הפכו להיות חלק אינטגרלי של שדה התעסוקה העירוני, במיוחד של אזורי המטרופולין הגדולים, והפכו בכך מספקי תשומות חקלאיות לספקי תשומות של כוח

למטרות אחסון. לעומת זאת החלו להיעלם חלק מן המבנים המשותפים ששירתו את המשקים החקלאיים. מצד אחר, מתחמי המגורים החדשים נושאים אופי הדומה יותר לשכונות עירוניות ושונה מזה של המושב הוותיק, הן בשל הצפיפות והן בשל רמת הפיתוח של התשתיות - כבישים, מדרכות, ביוב, תאורה ועוד. רק בחלק מן המושבים נוצלה ההרחבה גם לשיפור התשתיות של המושב המקורי (אורחן ואחרים 2001; אוזן 2002) ולשיקום מבני ציבור כדוגמת גני הילדים. תוספת האוכלוסייה והפעילויות הכלכליות מתבטאים גם בגידול התנועה בדרכי המושבים. כלי רכב רבים - משאיות המשרתות את העסקים ומכוניות של לקוחות ותושבים חדשים - נעים בדרכי המושב ומחייבים שיפור של התשתיות, הסדרת התנועה והקצאת שטחי חנייה.

המבנה הפיסי המשתנה של המושב מבטא באורח חזותי את הדיפרנציאציה הפנימית המתפתחת בתוך המושבים בין בעלי משקים לתושבים ובין בעלי משקים לבין עצמם. התושבים החדשים חיים בשכונה בעלת אופי עירוני, הן מבחינת צפיפות הבינוי והן מבחינת הפיתוח הסביבתי. לתושבים הוותיקים יש מגרשים גדולים יותר, המכילים לרוב שני בתי מגורים ומבנים לשימוש כלכלי. בחלק מן המשקים המבנים הללו מיועדים לשימוש חקלאי ובחלקם לשימושים לא-חקלאיים, כאשר על האחרונים נמנים גם מחסנים ומבנים למגורים - להשכרה או לקיט.

היבטים סביבתיים

הגידול באינטנסיביות הייצור החקלאי מחד גיסא וחדירת פעילויות לא-חקלאיות מאידך גיסא גרמו להופעתם של מטרדים סביבתיים במושבים. אולם בשעה שהפעילות החקלאית נמצאת בשיקום והכוונה בדרגות שונות, הפעילות הלא-חקלאית התפתחה בחלקה הגדול ללא תכנון ובקרה, ובניגוד לחוזי החכירה וחוקי התכנון והבנייה. עסקים רבים פועלים גם ללא רשויות עסק מותרים וללא פיקוח ואכיפה של תקנות איכות הסביבה. מיקום העסקים בחלקת המגורים, והיקף הפעילות המתבצעת בהם, מעצימים את חומרת המטרדים הפוגעים באיכות החיים של התושבים. לכך יש להוסיף את אי-ההתאמה של

בהרבה, חלקה היחסי של ההכנסה מחקלאות בקרב בעלי הנחלות ירד, אך המשבצת הקרקעית נותרה חקלאית בעיקרה, כאשר השטח המעובד מחולק ביחידות גדולות יותר המוחזקות על-ידי מספר קטן יותר של חקלאים פעילים. חדירתן של פעילויות לא-חקלאיות, כניסתה של אוכלוסייה שאינה עוסקת בחקלאות ואפילו הסבתם של שטחים חקלאיים למטרות תעשייה, מסחר והקמת שכונות מגורים עירוניות, פגעו באופן שולי בלבד בהיקף הקרקע החקלאית המעובדת. כמעט בכל המושבים חלקות ב', שהן חלקות העיבוד העיקריות, מנוצלות ברובן לשימושי קרקע חקלאיים.

שנית, המושב נעשה יותר הטרוגני - כלכלית, תעסוקתית וחברתית, הן ברמת היישוב היחיד והן ברמת המגזר המושבי כולו. בנקודת המוצא של המושב אפשרה ההקצאה השוויונית של אמצעי הייצור מידה רבה של שוויון פנימי במבנה התעסוקה ובמעמד הכלכלי של משקי הבית. התמורות בחקלאות בפרט, ובתשתית הכלכלית של המושב בכלל, ואסטרטגיות ההישרדות המגוונות בהן בחרו משקי הבית, הובילו ליצירת פערים, אשר התחזקו בשני העשורים האחרונים, בין קבוצות שונות באוכלוסיית המושב. מצד אחד נוצר מעמד של חקלאים גדולים ושל בעלי עיסוקים לא-חקלאיים ברמות גבוהות של השכלה ומקצוע, הנהנים מרמות הכנסה גבוהות, ומהצד האחר נותרו חקלאים קטנים שאינם מצליחים להפיק ממשקיהם רמת הכנסה סבירה, וגם אינם יכולים להשתלב בעיסוקים בעלי הכנסה גבוהה בשוק התעסוקה החוץ-מושבי בשל כישורים לא מתאימים. המושב עובר אפוא מדגם שקיימים בו פערים כלכליים קטנים, אשר אפיין אותו בעבר, לדגם של פערים מתרחבים המאפיין את המשק הישראלי בכללותו. תהליכים דומים מתרחשים גם ברמת המגזר כולו, כאשר מושבים הנהנים מיתרונות יחסיים של מיקום והצבר נכסים, ידע ויזמות זוכים לצמיחה כלכלית וחברתית ולשיפור החזות הפיסיית והתדמית בציבור, ומושבים הנמצאים בשוליים המרחביים והחברתיים נסוגים והופכים בחלקם לכיסי מצוקה. יש מקום לחשש כי הפערים, הפנימיים והחיצוניים, עלולים עוד לגדול בעתיד בשל המדיניות הקרקעית הלא ברורה, אשר עלולה ליצור אי-שוויון בנגישות לקרקע ואולי אף הצטברות של שטחי קרקע גדולים בידי מעטים.

אדם לשוקי העבודה העירוניים. במקביל נוצרו במושבים מקומות עבודה חדשים, בעיקר בפעילות הלא-חקלאית המתרחבת, המתמלאים בחלקם על-ידי עובדים הבאים מבחוץ, ובכלל זה מן העיר.

התמורות ביחסי החליפין מתבטאות גם בתנועות אוכלוסייה דו-כיוונית, כאשר תושבי המושב יוצאים לעבודה ולמוקדי שירותים מחוץ ליישוב, ולעומת זאת נכנסים עובדים ולקוחות הבאים מבחוץ. כתוצאה מכך אוכלוסיית היום ואוכלוסיית הלילה במושב אינן בהכרח זהות.

התהליכים שתוארו לעיל מצביעים על טשטוש האופי החקלאי המובהק של המושב כתוצאה מכניסתם של מאפיינים המקובלים כמאפיינים עירוניים - שכונות מגורים נטולות זיקה למשק חקלאי ופעילויות כלכליות לא-חקלאיות. יחד עם זאת החקלאות לא נעלמה והיא עדיין מהווה מרכיב חשוב ובלט בכלכלה ובנוף הפיסי של המושב. גם השכונות החדשות, על אף הצפיפות היחסית המאפיינת אותן בהשוואה למתחמים המקוריים של המושבים, משקפות את השאיפה של התושבים החיים בהן, לחיות ביישוב לא-עירוני, כפי שהם מדמים אותו. השאלה הנשאלת היא האם נוצר במושב המשתנה צביון חיים חדש שניתן עדיין לכוונתו כצביון כפרי, או שהתמורות המתרחשות בו מבשרות את היעלמו של הכפר כצורת יישוב מובחנת ואת השתלבותו במרקם, ואולי אף במרחב, העירוני?

המושב לקראת העתיד

המושב נמצא היום בעידן של תמורות המעצבות ומגדירות אותו מחדש. תמורות אלה משקפות מצד אחד את המדיניות הממלכתית המשתנה, ומהצד האחר את אסטרטגיות ההישרדות של משקי הבית המושביים - כיצרנים חקלאיים או כפעילים בתחומים כלכליים אחרים, של המושב עצמו כיישוב כפרי, וגם של המרחב הכפרי כולו כמערכת ארגונית ייחודית. תצפית ממוקדת על התמורות, שהואצו מאד בשנים האחרונות, מאפשרת להצביע על מספר תוצאות בולטות כבר בשלב זה.

ראשית, עדיין קיימת זיקה חזקה בין המושב והחקלאות. מספר המועסקים בחקלאות פחת

תעסוקה שבהם מוצאים התושבים את פרנסתם, ויחד עם זאת היא מהווה מרכיב מרכזי בדימוי של המושב בעיני תושביו, חקלאים ושאינם חקלאים, המשפיע על בחירתם בו כמקום מגורים מועדף.

התמורות שתוארו לעיל מצביעות אפוא על הצורך בהערכה מחודשת של המדיניות הכלכלית, הקרקעית והמוניציפלית כלפי המרחב הכפרי. מצד אחד יש להכיר בכך שהקהילות הכפריות לא תוכלנה להתקיים כקהילות בנות קיימא ללא תשתית כלכלית מגוונת הכוללת, לצידה של חקלאות מתקדמת ויעילה, גם מגוון של עיסוקים אחרים, כאשר כבר היום נשענים רבים מתושבי הכפר על פיתוח כלכלי מקומי כמקור תעסוקה ופרנסה. מצד אחר אי אפשר להתעלם מכוח המשיכה של הכפר לקבוצות אוכלוסייה מסוימות, שעבורן הוא מהווה צורת חיים מבוקשת, הנותנת מענה לצרכים ולציפיות שאינם ניתנים למימוש במסגרת העירונית. מנקודת מבטן של קבוצות אלה הכפר הוא עדיין ישות בעלת מאפיינים ייחודיים שיש לה זכות קיום בתוך מגוון של צורות חיים שונות במרחב הלאומי. חלקן באוכלוסיית היישובים הכפריים גדל בהתמדה ובמקביל גדלה גם השפעתן על עיצובו של המרחב הכפרי.

מכאן מתבקש דיון מעמיק לגבי צביונו העתידי של המרחב הכפרי בכלל והיישוב הכפרי בפרט. האם רצוי לעודד את המגמות המסתמנות בשטח ולאפשר ליישובים הכפריים ולתושבים החיים בהם לעצב לעצמם צביון חיים התואם את צורכיהם וציפיותיהם, גם אם הוא שונה מן הצביון שאפיין את הכפר בעבר? האם יש לתמוך בפיתוח הכלכלי המקומי, ולתרום על-ידי כך לצמצום היוממות והקטנת התלות של תושבי הכפר במרחב העירוני כמקור תעסוקה? אם התשובה היא חיובית, מתחייבת מכך התייחסות אחרת לניהול משאבי הקרקע של הכפר והקצאתם בין החקלאות ושאר תחומי הפעילות הכלכלית המשמשים כבסיס לתעסוקה ופרנסה של תושבי הכפר, יחד עם התערבות מכוונת, באמצעות תכנון, הסדרה ואכיפה, כדי למנוע את התוצאות השליליות הנובעות מן ההתפתחות הנוכחית הלא-מבוקרת של יוזמות כלכליות, פרטיות וציבוריות, בתחומי הכפר והמרחב. ללא התערבות כזאת עלול הכפר לאבד לא רק את

שלישית, המושב משתלב בסביבתו החיצונית וזיקתו למרחב העירוני מתחזקת. מגמה זו באה לביטוי בחדירה של אוכלוסייה לא-חקלאית ושל פעילויות לא חקלאיות המשרתות את הסביבה הקרובה ואת המרחב העירוני, בתנועה הדו-כיוונית הגוברת של עובדים וצרכנים בין המושב והיישובים העירוניים בסביבתו, ובאימוץ אורחות חיים ודפוסי ניהול הדומים יותר ויותר לדגם החיים העירוני.

תופעות אלה של הטרוגניות גוברת ושל השתלבות המושבים, והיישובים הכפריים בכלל, במערכות העירוניות, משמשת בשנים האחרונות עילה לדיון בשאלת צביונו העתידי של המרחב הכפרי, כאשר קבוצות אינטרסים שונות מציגות דימויים שונים של המרחב הכפרי כאמצעי להצגת תביעות שונות לגבי השימוש במשאביו. על אלה נמנים בין היתר רשויות עירוניות המעונינות לספח שטחים השייכים היום לרשויות כפריות (רזין וחזן 2000), יזמים המבקשים לפתח שכונות מגורים, מפעלי תעשייה ומרכזי מסחר בשטחים שיועדו לחקלאות, רשויות ממלכתיות הרואות במשאבי המרחב הכפרי המשתנה מאגר למימוש תכניות לפיתוח לאומי וגם תושבי הכפר עצמם. בקצה הקשת ישנם גם אלה הסבורים כי המרחב הכפרי אינו קיים עוד כישות מובחנת ועל כן גם אין צורך להפעיל כלפיו מדיניות נפרדת, כפי שנהגה המערכת הממלכתית עד כה.

אין ספק כי במציאות החדשה שנוצרה, בה פוחתת חשיבותה של החקלאות כמקור תעסוקה והכנסה של תושבי הכפר והיא מתחרה עם פעילויות כלכליות אחרות על משאבי הכפר, דרושה גם מדיניות חדשה עבור המושב המשתנה. לא מתקבל על הדעת שהמושב, על מגוון פעילויותיו הכלכליות הנוכחיות, ימשיך להיות מוסדר על פי צרכיו של המגזר החקלאי בלבד. בה בעת גם לא ניתן להתעלם מחשיבותה של החקלאות לא רק לכלכלה אלא גם לאורח החיים של תושבי הכפר ומן המציאות שבה תושבי הכפר מפתחים לעצמם תשתית תעסוקתית חלופית בנוסף להשתלבותם בשדה היוממות העירוני. בראיה תכנונית דרושה אפוא גישה משולבת לפיתוח העתידי של המושב, אשר תתבסס על המגמות הקיימות לפיהן החקלאות היא אמנם מרכיב חשוב בכלכלת המושב, אבל רק מרכיב אחד מתוך מכלול של ענפי

הכפרי ושלא נדונו כאן. מדיניות כזאת, שתספק מענה מוסדר לצרכים המשתנים של היישובים ושל התושבים, היא צורך השעה. המרחב הכפרי זקוק למדיניות של פיתוח בר-קיימא, אשר תאפשר ליישובים הכפריים ולתושבים החיים בהם לא רק להתקיים אלא גם להתפתח, כאשר רצונותיהם וציפיותיהם של התושבים חייבים להילקח בחשבון כבסיס לכל מדיניות אפשרית.

עם זאת חשוב לזכור שהמרחב הכפרי אינו עשוי מקשה אחת. כיווני הפיתוח הרצויים ודרכי התכנון עשויים להיות שונים בהתאם למיקומו של כל יישוב כפרי בכלל וכל מושב בפרט, ולמאפייניו הכלכליים והחברתיים, ולפיכך יש משקל רב להיבט המקומי הייחודי של כל יישוב. כיצד ניתן להתמודד עם השינויים ועם השונות המצויים בשטח? על כך אין בידינו תשובה פשוטה, אבל תקוותנו היא שמאמר זה יתרום, ולו במעט, להבנת המורכבות של תהליכי השינוי המתרחשים במושב, ואולי יסייע בכך לחשיבה חדשה על דמותו העתידית ועל כיווני הפיתוח ואמצעי המדיניות המתאימים להשגתם.

צביונו ההיסטורי אלא גם את כוח המשיכה שלו כמקום המציע מגורים איכותיים והזדמנויות לבילוי הפנאי. שאלה אחרת היא האם התשתית הכלכלית הלא-חקלאית צריכה להישאר בחזקתם של תושבי הכפר, בהנחה שהיא משמשת להם כתחליף לפעילות החקלאית המצטמצמת, או שמקומה של תשתית כזאת, מעצם היותה לא חקלאית, הוא בתחום המגזר העירוני? דדיון מקביל מתבקש גם לגבי האופן הרצוי לשילוב התושבים החדשים המגיעים אל הכפר במערכת הארגונית והמוניציפלית של היישובים. האם יש עדיין מקום וצידוק לקיום המסגרות השיתופיות, ואולי אף חיזוקן, או לחלופין ראוי לעבור לניהול מוניציפלי של היישובים ללא קשר לפעילות הכלכלית שעוד נותרה בהם?

הבעיה המרכזית של המרחב הכפרי בכלל, ושל המושב בפרט, היום היא שלא קיימת מדיניות ממלכתית ברורה ומוסכמת לגבי כיווני הפיתוח הרצויים של היישובים הכפריים, הן מבחינת התשתית הכלכלית והן מבחינת המבנה היישובי והארגוני. אין תשובות מוסכמות לשאלות שהוצגו לעיל ולשאלות אחרות הנוגעות לעתידו של המרחב

הערות

1. תאור רחב של הרצף ההיסטורי של התמורות והסיבות להן מופיע במאמרו של שורץ בחוברת זו.
2. לאחר קום המדינה התמעטה תופעת בעלי המקצוע ומשנות החמישים התפתח דגם תכנוני חדש, לפיו התגוררו בעלי המקצוע במרכז אזורי משותף למספר יישובים וקיימו קהילה נפרדת משלהם.
3. משעה שממשלת המנדט הבריטי חוקקה את פקודת האגודות השיתופיות התמסדה הפעילות המשותפת במסגרת פורמלית של אגודות שיתופיות.
4. ראה גם במאמרה של בורסקי בחוברת זו.

מקורות

- אוזן, ט. 2002: השתלבות אוכלוסייה חדשה במושבים במסגרת תכנית ההרחבות הקהילתיות, חיבור לקבלת תואר מגיסטר למדעים, הוגש לסנט הטכניון, חיפה.
- אורחן, א., אדר, ג., רוזוליו, ד. ואשוש, י. 2001: שכונות קהילתיות במושבים - דו"ח מחקר, אוניברסיטת חיפה, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, חיפה.
- אסף, ע. 1953: מושבי העובדים בישראל, עיינות ותנועת המושבים, תל-אביב.
- אפלבום, ל. 1986: הגירת משפחות עירוניות למושבים בישראל 1968-1978, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסינט האוניברסיטה העברית.

- אפלבוים, ל. 2002א: יחסי הגומלין בין המועצה האזורית הוועד המקומי - הסתגלות הדיית בסביבה משתנה, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים.
- אפלבוים, ל. 2002ב: "יחסי הגומלין בין האגודה השיתופית והוועד המקומי ביישוב השיתופי לאחר הרחבה", מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל, ט"ז, עמ' 73-96.
- אפלבוים, ל. ומרגוליס, ח. 1979: מושב העובדים במבחן הזמן, המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית, רחובות.
- אפלבוים, ל. ומרגוליס, ח. 1985: הכפר הישראלי לקראת שנת 2000, המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית, רחובות.
- אפלבוים, ל. וניומן, ד. 1989: בין כפר לפרבר - צורות התיישבות חדשות בישראל, המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית ומוסד ביאליק, רחובות.
- אפלבוים, ל. וקידר, פ. 1992: הרחבת המושבים: מדיניות וביצוע, המרכז ללימודי הפיתוח, רחובות.
- אפלבוים, ל. ורימלט, ע. 1995: שילוב תושבים קהילתיים ביישובים שיתופיים - קליטה בתנאי אי-ודאות, המרכז ללימודי הפיתוח, רחובות.
- אפלבוים, ל., שורש, ד., אגר, מ. והרטמן, ש. 1990: חלופות לאגודה במושבי העובדים, המרכז לחקר ההתיישבות, רחובות.
- בירסקי, א. 1990: יזמויות לא-חקלאיות במושבים והתפיסה של השפעותיהם על הסביבה הטבעית ועל היחסים החברתיים-כלכליים, עבודת גמר לתואר שני, החוג לסוציולוגיה והחוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- בן-דוד, א. 2002: הרחבות לא חקלאיות - נתונים כוללים עד לסוף שנת 2001, משרד החקלאות ופיתוח הכפר, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות התיישבות והכפר - ועדת הפרוגרמות, הקריה החקלאית, בית דגן.
- גורביץ, ד. וגרץ, א. 1938: ההתיישבות החקלאית העברית בארץ-ישראל, המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית לא"י, ירושלים.
- גרוסמן, ד. 1993: "החדירה הלא-חקלאית למושבים בשנות השמונים - השפעות על השימוש בקרקע", קרקע, 37: 44-59.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 1998: סקר החקלאות וההתיישבות תשנ"ה - 1995, סדרת פרסומים מיוחדים 1081, ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2000: סקרי כוח אדם 1998, סדרת פרסומים מיוחדים 1104, ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנים שונות: שנתון סטטיסטי לישראל. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2002: שנתון סטטיסטי לישראל, 53, ירושלים.
- ויץ, ר. 1960: לקראת משק מתמחה. משרד החקלאות והמחלקה להתיישבות, המרכז המשותף להדרכה חקלאית, תל-אביב.
- ויץ, ר. 1967: הכפר הישראלי בעידן הטכנולוגיה. תל-אביב, עם עובד.
- ויץ, ר. בהשתתפות א. רוקח 1962: תחזית החקלאות וההתיישבות בישראל והכוונתן, המכון הלאומי והאוניברסיטאי לחקלאות, בשיתוף עם המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, רחובות.
- [ועדת אמרנין] 2000: דוח הוועדה לקביעת מעמדו וסמכויותיו של הוועד המקומי במועצה האזורית, מוגש למנכ"ל משרד הפנים, ירושלים.
- חרובי, נ. 1989: "מגמות במבנה החקלאות והתעסוקה במשק המשפחתי", אופקים בגאוגרפיה, 27: 25-38.
- יפה, א. 1919: יסוד מושבי עובדים, יפו: ספרית הארץ והעבודה.
- כהנוביץ, ע., כסלו, י. וקמחי, א. 1999: התפתחות המשקים המשפחתיים במושבים בין השנים 1975 ו-1995, מאמר מחקר מס' 9914, המרכז למחקר בכלכלה חקלאית, רחובות.

- כסלו, י. וקסין, י. 1998: אטלס סטטיסטי של חקלאות ישראל, מהדורת 1998, המרכז למחקר בכלכלה חקלאית, רחובות.
- משרד החקלאות, המרכז לתכנון ופיתוח חקלאי והתיישבותי 1969: סקר משקים משפחתיים - תשכ"ה, הקריה, תל-אביב.
- משרד החקלאות 1994: פעילות יצרנית נוספת במשק החקלאי: הבטים מרחביים פיזיים וארגוניים - דו"ח ועדה, מוגש למנכ"ל משרד החקלאות [ועדת קדמון].
- משרד החקלאות ופיתוח הכפר, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר - מרכז המידע והמיפוי 2001: ריכוז הנתונים על החקלאות והכפר בשנים 1998-1999, הקריה החקלאית בית דגן.
- משרד החקלאות ופיתוח הכפר, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר 2002: דין וחשבון כלכלי על החקלאות והכפר 2001, ירושלים.
- משרד החקלאות ופיתוח הכפר, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר - מרכז המידע והמיפוי 2003: פעילויות לא חקלאיות, פעילות אירגונית ומוניציפלית במגזר המושבי בשנת 2002, (בעריכת עומר בן אשר), הקריה החקלאית בית דגן.
- נימון, ד. ואפלבוים, ל. 1992: "יישובי היוזמה הפרטית ב'תפר' המוניציפלי: בין המועצה האזורית למועצה המקומית", עיר ואזור, **22**: 52-71.
- סופר, מ. 2002: פרופיל הדור הצעיר במושבים: חקלאות וריבוי תעסוקות, דו"ח מחקר, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר, משרד החקלאות ופיתוח הכפר.
- סופר, מ. וגל, ר. 1995: "השלכות סביבתיות של חדירת עסקים לא-חקלאיים למושבים", אופקים בגאוגרפיה, **42-43**: 39-50.
- סופר, מ. ונאמן, א. 1998: "תמורות תעסוקתיות במשקי בית מושביים בשולי מטרופולין תל-אביב: גורמים ומגמות", אופקים בגאוגרפיה, **48-49**: 59-83.
- רזין, ע. וחזן, א. 2000: הליכים לשינוי תחומי שיפוט מוניציפליים, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים.
- שרמן, נ. וקידר, פ. 1993: עסקים לא-חקלאיים במושבים, המרכז ללימודי הפיתוח, רחובות.
- Beale, C.L. 1975: *The revival of population growth in non-metropolitan America*, Economic Research Service publication 605, USDA, Washington DC.
- Beale, C.L. 1978: "People on the Land," Chapter 3 in: Ford, T.R.(ed.), *Rural USA - Persistence and Change*, Iowa State University Press, Ames, Iowa.
- Beteille, R. 1994: *La Crise Rurale: Que Sais-Je?* Presses Universitaires de France, Paris.
- Brun, A.H. and Fuller A.M. 1991: *Farm family pluriactivity in Western Europe*, Arkleton Trust (research) Ltd. Oxford.
- Bryden, J. and Bollman, R. 2000: "Rural employment in industrialised countries", *Agricultural Economics*, **22**: 185-197.
- Buller H. and Hoggart, K. 1994: "The Social Integration of British Home owners int French Rural Communities", *Journal of Rural Studies*, **10**(2): 197-210.
- Campagne, E., Carrere, G. and Valceschini, E. 1990: "Three agricultural regions of France: three types of pluriactivity", *Journal of Rural Studies*, **6**(4): 415-422.
- Champion, A. G. (ed.) 1989: *Counterurbanization: the Changing Pace and Nature of Population Deconcentration*, Edward Arnold, London.

- Coombes, B. and Campbell, H. 1996: "Pluriactivity in (and beyond?) a regulationist crisis", *New Zealand Geographer*, **52**(2): 11-17.
- Dahms, F.A. 1995: "'Dying villages', 'counterurbanization' and the urban field - a Canadian perspective", *Journal of Rural Studies*, **11**(1): 21-33.
- Dahms, F. and McComb, J. 1999: "'Counterurbanization', Interaction and Functional Change in a Rural Amenity Area - a Canadian Example", *Journal of Rural Studies*, **15**(2): 129-146.
- Eikeland, S. and Lie, I. 1999: "Pluriactivity in rural Norway", *Journal of Rural Studies*, **15**: 405-415.
- Evans, N., Morris, C. and Winter, M. 2002: "Conceptualizing agriculture: a critique of post-productivism as the new orthodoxy", *Progress in Human Geography*, **26**(3): 313-332.
- Furuseth, O. 1998: "Service provision and social deprivation," in: Ilbery, B. (ed.), *The Geography of Rural Change*, 233-256, Longman, London.
- Gasson, R. 1988: "Farm diversification and rural development", *Journal of Agricultural Economics*, **39**: 175-182.
- Gasson, R. and Winter, M. 1992: "Gender relations and farm household pluriactivity", *Journal of Rural Studies*, **8**(4): 387-397.
- Huillet, C. 1991: "New Management for Rural Services", *OECD Observer* 172: 17-19.
- Ilbery, B.W. 1991: "Farm diversification as an adjustment strategy on the urban fringe of the West Midlands", *Journal of Rural studies*, **7**: 207-218.
- Ilbery, B. and Bowler, I. 1998: "From Agricultural Productivism to Post- Productivism", in Ilbery, B. (ed.) *The Geography of Rural Change*, 57-84, Longman, London.
- Ilbery, B., Healey, M., Higginbottom, J. and Noon, D. 1996: "Agricultural Adjustment and Business Diversification by farm households", *Geography*, **81**(4): 301-310.
- Jervell, A.M. 1999: "Changing patterns of family farming and pluriactivity", *Sociologica Ruralis*, **39**(1): 100-116.
- Le Heron, R., Roche, M. and Johnston, T. 1994: "Pluriactivity: An exploration of issues with reference to New Zealand's livestock and fruit agro-commodity systems", *Geoforum*, **25**(2): 155-171.
- Lewis, G. 1998: "Rural migration and demographic change," in: Ilbery, B. (ed.) *The Geography of Rural Change*, 131-160, Longman, London.
- Lonsdale, R.E. and Enyedi, G. (eds.) 1984: *Rural Public Services: International Comparisons*, Westview, Boulder and London.
- McDonald, M.G. 1996: "Farming out factories: Japan's law to promote the introduction of industry into agricultural village areas", *Environment and Planning A*, **28**(11): 2041-2061.
- Marsden, T.K. 1990: "Towards the political economy of pluriactivity", *Journal of Rural Studies*, **6**(4), 375-382.
- Marsden, T., Banks, J. and Bristow, J. 2002: "The social management of rural nature: Understanding agrarian-based rural development," *Environment and Planning A*, **34**: 809- 825.
- Pahl, R.E. 1965: *Urbs in Rure: The Metropolitan Fringe in Hertfordshire*, School of Economics and Political Science, Geographical Papers 2, London.
- Pierce, J. T. 1993: "Agriculture, sustainability and the imperatives of policy reform", *Geoforum*, **24**(4): 381-396.

Potter, C. 1998: "Conserving nature: agri-environmental policy development and change", in Ilbery, B. (ed.), *The Geography of Rural Change*, 85-105, Longman, London.

Robinson, G.M. 1990: *Conflict and change in the countryside*, Belhaven. London.

Short, B. 1995: *Restructuring the Rural Economy of South East England: New Businesses in Redundant Farm Buildings*, Research Papers in Geography No. 18, University of Sussex, Brighton.

Sofer, M. 2001: "Pluriactivity in the Moshav: family farming in Israel", *Journal of Rural Studies*, **17**: 363-375.

Sofer, M. and Bordanc, F. 1998: "Opportunities, constraints and pluriactivity in rural Romania during the transition period: preliminary observations", *GeoJournal*, **44**(4): 283-296.

Stockdale, A. 1993: "Rural service provision and the impact of population revival: A study of public opinion in Northern Ireland", *Area*, **25**(4): 365-378.

Stockdale, A., Findlay, A. and Short, D. 2000: "The repopulation of rural Scotland: Opportunity and threat", *Journal of Rural Studies*, **16**: 243-257.

Winter, M. 1996: "The crisis of the Common Agricultural Policy", Chapter 6 in: *Rural Politics - Policies for Agriculture, Forestry and the Environment*, Routledge, London.